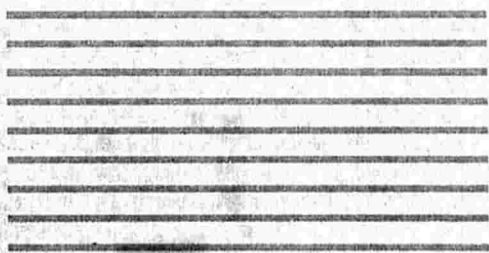

1918

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ

1918—1920

1998

1221

T3(2A)

A 99

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DİLLƏR İNSTİTUTU
TARİX KAFEDRASİ

47467

AZƏRBAYCAN
XALQ CÜMHURİYYƏTİ
(1918-1920)

(1998-ci il mayın 12-13-də Azərbaycan Dövlət Dillər institutunda
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr edilmiş
elmi-nəzəri
konfransın materialları)

66714

Bakı
Gənclik — 1998

T3(2A).10

A34
A40

Elmi redaktorlar:

Qorxmaz Quliyev — filologiya elmləri doktoru,
professor
Mahal Məmmədli — tarix elmləri doktoru, professor

Zülfüqar Şahsevənli — nəşriyyat redaktoru

Giriş və nəticənin müəllifi Mahal Məmmədli dir.

Rə'yçilər:

Həmid Fərruxov — tarix elmləri namizədi, professor
Fərman Əhmədov — tarix elmləri namizədi, dosent
Tərlan Ağayev — tarix elmləri namizədi, dosent
Kərim Kərimov — tarix elmləri namizədi, dosent
İslam Zeynalov — tarix elmləri namizədi, dosent
Xanməmməd İbrahimov — tarix elmləri namizədi, dosent
Mehriban Abbasova — tarix elmləri namizədi,
baş müəllim.

A40 Azərbaycan xalq cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı. «Gənlik»,
1998, 72 səh.

Azərbaycan dövlətçiliyinin 5 min ildən artıq tarixinin və bu müddət ərzində xalqımızın 40-dan çox dövlətinin olmasına baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün milli, müstəqil, dünyəvi, demokratik və unitar dövlət kimi bir sıra nadir keyfiyyətlərinə görə dövlətçiliyimizin zirvəsini təşkil edir. İşdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa, lakin mənalı həyatının çoxtərəfli və çoxsahəli fəaliyyətindən bəhs edilir. Kitab ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbələri, aspirantlar və gənc mütəxəssislər, orta məktəb şagirdləri və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

A $\frac{0503000000}{M653(07)98}$ qrif nəşri

Az

ISBN 5-8020-1424-5

© Gənlik, 1998

**CANLARINI XALQA İNAM YOLUNDA
QURBAN VERMİŞ AZƏRBAYCAN XALQ
CÜMHURİYYƏTİNİ YARADANLARIN ƏZİZ VƏ
UNUDULMAZ, NAKAM VƏ PARLAQ
XATİRƏLƏRİNƏ HƏSR EDİRİK.**

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN
80 İLLİYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
SƏRƏNCAMI**

1998-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 80 ili tamam olur. Bu tarixi gün Azərbaycan xalqının həyatına böyük və əlamətdar hadisə kimi daxil olmuşdur. Şərqdə ilk demokratik dövlət quruluşunu yaratmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti istiqlaliyyətimizi e'lan edərək xalqımızın müstəqillik əzmini nümayiş etdirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Milliyyətindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili e'lan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq sahələrində atılmış addımlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirən əsas istiqamətlərdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci ilin aprelində süqut etdi, Azərbaycan sovet hakimiyyəti quruldu. 1922-ci ilin dekabrında Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı yarandı və Azərbaycan bu ittifaqa daxil oldu. SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə Azərbaycan bir çox dövlətçilik atributlarını saxlaya bilmiş, iqtisadiyyatını, elmini və mədəniyyətini inkişaf etdirmişdir. 1918-ci ildə Azərbaycanda yaranmış Respublika müstəqil dövlət kimi süqut etsə də, respublika quruluşu yaşamış, müstəqillik hissləri xalqımızı heç vaxt tərk etməmişdir.

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən xalqımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısamüddətli fəaliyyətinin zəngin ən'ənlərindən istifadə etmiş və tarixi varisilik üzərində müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının xalqımızın tarixi salnaməsində xüsusi yer tutduğunu nəzərə alaraq qərara alıram:

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi Respublikada geniş qeyd edilsin.

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 30 yanvar 1998-ci il.

GİRİŞ

Azərbaycan dövlətçiliyinin 5 min ildən artıq bir tarixi vardır. Onun 3 min ili eramıza qədər, 2 min ili isə eramızdan sonrakı əhatə edir. Bu müddət ərzində Azərbaycan xalqı dünya dövlət quruculuğu tarixinə 40-dan çox dövlət vermişdir. Bunlar qədim dövr və orta əsrlər dövrü dövlətlərindən, yeni dövr və ən yeni dövr dövlətlərindən ibarətdir. Bu dövlətlərin bə'zisi 10 əsrə qədər ömür sürmüşdür. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti isə cəmi 23 ay yaşamışdır. Lakin cümhuriyyəti biz özündən əvvəlki dövlətlərin heç biri ilə müqayisə etmirik. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özündən əvvəlki dövlətlərlə nə zaman, məkan və şərait nəzər-nöqtəsindən, nə milli və müstəqillik nəzər-nöqtəsindən, nə də demokratik və xalqçılıq nəzər-nöqtəsindən müqayisəyə gəlmir. Düzdür, Sovet İmperiyası dövründə "sapı özümüzdən olan" bə'zi "tarixçi alimlər" tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti böhtanlara məruz qalmış, nifrətlə "burjuamülkədar dövləti" adlandırılmış və ona digər çirkəblər atılmışdır. Lakin cümhuriyyətin səpdiyi ideya toxumları 70 il ərzində cücərib daha çox və daha bol məhsul verdikcə, mə'lum oldu ki, onun mülkədar dövlətləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Burju dövləti xarakterinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, doğrudan da o, Avropa tipli parlamentli demokratik respublika idi ki, bununla da yalnız fəxr etmək olar. Belə dövlətləri isə yalnız bülşeviklərin və daşnakların gözü götürmürdü. Ona görə də Rusiyada burjuaziya cəmi 8 ay, Azərbaycanda isə 23 ay hakimiyyət başında qala bildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şimali Azərbaycan ərazisində qurulmuşdu. Keçmiş İrəvan xanlığının və Borçalı sultanlığının əraziləri istisna olmaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti demək olar ki, Şimali Azərbaycan ərazisinə nəzarət edirdi. Onun sahəsi 114 min kvadrat kilometrə qədər idi. Bu ərazinin isə 97 min kvadrat kilometrədən çoxu mübahisəsiz, 16 min kvadrat kilometrədən çoxu isə mübahisəli ərazi idi. Düzdür, cümhuriyyətin adını "Azərbaycan" sözü ilə başlamaq onlara çox böyük çətinliklə başa gəlmişdi. İranın fars millətçiləri bu ada ciddi e'tiraz edirdilər. Ona görə ki, Azərbaycan ərazisinin və əhalisinin çoxu, yə'ni Cənubi Azərbaycan İran imperiyası tərkibində idi. Onlar bundan bərk ehtiyat edərək qorxuya düşmüşdülər. Bəlkə də buna onların haqqı var idi. Lakin bu bizi təəccübləndirmir. Bizi təəccübləndirən odur ki, bu qədər çətinliklərə sinə gərən cümhuriyyət rəhbərləri nə üçün daha iki çətinliyə sinə gərmədilər? Yə'ni cümhuriyyətin adına "Şimal" və "türk"sözlerini əlavə edib, onu "Şimali Azərbaycan Türk Cümhuriyyəti" adlandırmadılar. Axı bunun üçün onların bütün əsasları var idi. Yə'ni dövlət Şimali Azərbaycanda qurulmuşdu, onun ərazisində yaşayan

"xalq"ın isə əsasını indiki kimi, o zaman da türklər təşkil edirdilər. Belə olsa idi, indi bir çox lüzumsuz mübahisələrə də heç bir ehtiyac qalmazdı. Hərçənd ki, dövlət bayrağının göy rəngi türkcülüyün rəmzidir. Təəssüflər olsun ki, bayraq qəbul edilir, lakin rənglər nəzərə alınmır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə yarandığı gün, özünün varlığını təsdiq etmək üçün "Azərbaycan istiqlalını mübəyyin əqdnamə" adlı ciddi bir siyasi sənəd qəbul etdi. Adətən biz onun adını müasirləşdirib "İstiqlal Bəyannaməsi" adlandırırıq. Bizcə belə müasirləşdirməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Belə müasirləşdirmə sənədin adının təhrif edilməsinə xidmət edir. Əslində isə sənədin adı necə qoyulubsa elə də işlədilməlidir. Həmin sözlər dövlətin adına da eyni ilə aiddir. Belə ki, "Azərbaycanın istiqlalını mübəyyin əqdnamə" sənədində dövlətin adı "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" qoyulmuşdur. Ümumiyyətlə, olduqca qısa, aydın və konkret tərtib edilmiş bu sənəd 6 bənddən ibarətdir ki, onun 4-ündə dövlətin adı "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" adlandırılır. Müstəqillik dövründə bir çox müəlliflər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə külli miqdarda əsərlər həsr ediblər, "ürəklərindən tikan çıxarıblar", vulkan kimi püskürən odun, alovun üstünə su səpib onu soyudublar. Bu, təqdirəlayiqdir. Lakin demək olar ki, onların hamısı dövlətin adını ya "Azərbaycan Demokratik Respublikası", ya da «Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti» adlandırırıblar. Bizcə buna onların haqqı yoxdur. Bununla onlar dövlətin adını da saxtalaşdırıblar. Halbuki dünyanın 26 dövləti onu "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" adı ilə tanımışdılar. E'tiraf edək ki, valideyn tərəfindən qoyulub əvvəl onun şəhadətnaməsinə, sonra isə pasportuna daxil edilmiş adı başqa cür çağırmağa bizim ixtiyarımız yoxdur. Bu mə'nada "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamını nümunə göstərmək olar. Ad necə varsa, sərəncamda da o cür gedir.

Mətnə bə'zi təkrarlara yol verilmişdir. Belə "təkrarlar" isə nəinki bir-birini inkar etmir, əksinə, daha da tamamlayır. Ona görə də oxuculardan xahiş edirik ki, belə halları müəlliflərin normal və şüurlu fəaliyyətinin nəticəsi kimi qəbul etsinlər.

AZƏRBAYCAN İSTİQLALINI MÜBƏYYİN ƏQDNAMƏ

Böyük Rusiya inqilabının cərəyanı ilə, dövlət vücudunun ayrı-ayrı hissələrə ayrılması ilə, Zaqafqaziyanın rus qrduları tərəfindən tərkinə mövcud bir vəziyyəti-siyasiyyə hasil oldu. Kəndi (öz) qüvveyi-məxsusilərinə tərk olunan Zaqafqaziya millətləri müqəddəratlarının idarəsini bizzat kəndi əllərinə alaraq, Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyətini tə'sis etdilər. Və qayeyi siyasiyyəsinin inkişaf etməsi üzərinə gürcü milləti Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyəti cüzündən çıxıb da müstəqil Gürcü Xalq Cümhuriyyəti tə'sisini səlah gördü.

Rusiya ilə Osmanlı İmperatorluğu arasında zühur edən müharibənin təsiviyyəsi üzündən hasil olan vəziyyəti hazirə siyasiyyə və məmləkət daxilində bulunan misilsiz anarşi Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət bulunan Azərbaycan dəxi bulunduğu xarici və daxili müşkülətdən çıxmaq üçün xüsusi bir dövlət təşkilatı qurmaq lüzumunu təqyid edir.

Buna binaən ammeyi-ümumiyyə ilə intixab olunan Azərbaycan Şurayi-Milliyeyi-İslamiyyəsi bütün cəmaətə e'lan edir ki:

1. Bu gündən e'tibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu kimi, Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət Azərbaycan dəxi kamil müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkil idarəsi Xalq Cümhuriyyəti olaraq təqyir edilir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilxassə həmcüvar olduğu millət və dövlətlərlə münasibət hissənin tə'sisinə əzm edər.

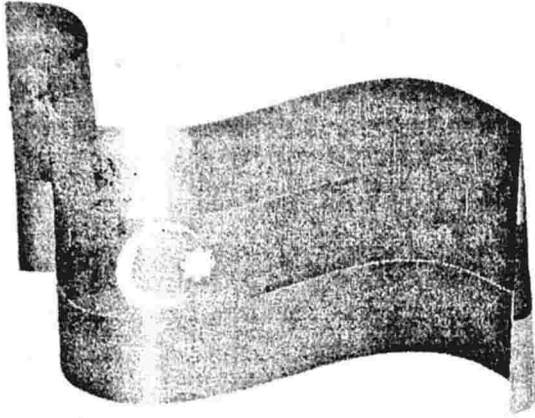
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən qələmrovunda (ərazisində) yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə tə'min eylər.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bilcümlə (bütün) millətlərə sərbəstənə inkişafı üçün geniş meydan buraxır.

6. Məclisi-Müəssisan toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında ammeyi-ümumiyyə ilə intixab olunmuş (ümumxalq tərəfindən seçilmiş) Şurayi-milli və şurayi milliyəyə qarşı mə's'ul hökuməti-müvəqqəte durur.

Bu əqdnamə 1918 sənəsi mayis ayının 28-də Tiflisdə e'lan olunmuşdur.

«Azərbaycan» qəzeti
28 may 1919, №:190

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət gerbi

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərindən biri olan Cəfər Cabbarlının bayrağın rənglərinin və gerbin 8 güşəsinin mə'nalarına həsr etdiyi şe'r.

Bu ay-ulduz boyaların qurultayı, nə demək:
Bizcə böylə söyləmək:
Bu göy boya moğoldan qalmış bir türk nişanı,
Bir türk oğlu olmalı
Yaşıl boya islamlığın saralmayan inamı,
Ürəklərə dolmalı
Şu al boya azadlığın, təcəddüdün fərmanı
Mədəniyyət bulmalı
Səkkiz uclu şu yıldız da 8 hərfi Od Yurdu.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN DÖVLƏT HİMNİ

*Musiqisi ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN,
Sözləri ƏHMƏD CAVADINDIR.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadirikiz!
Üç rəngli bayrağınla məs'ud yaşa!

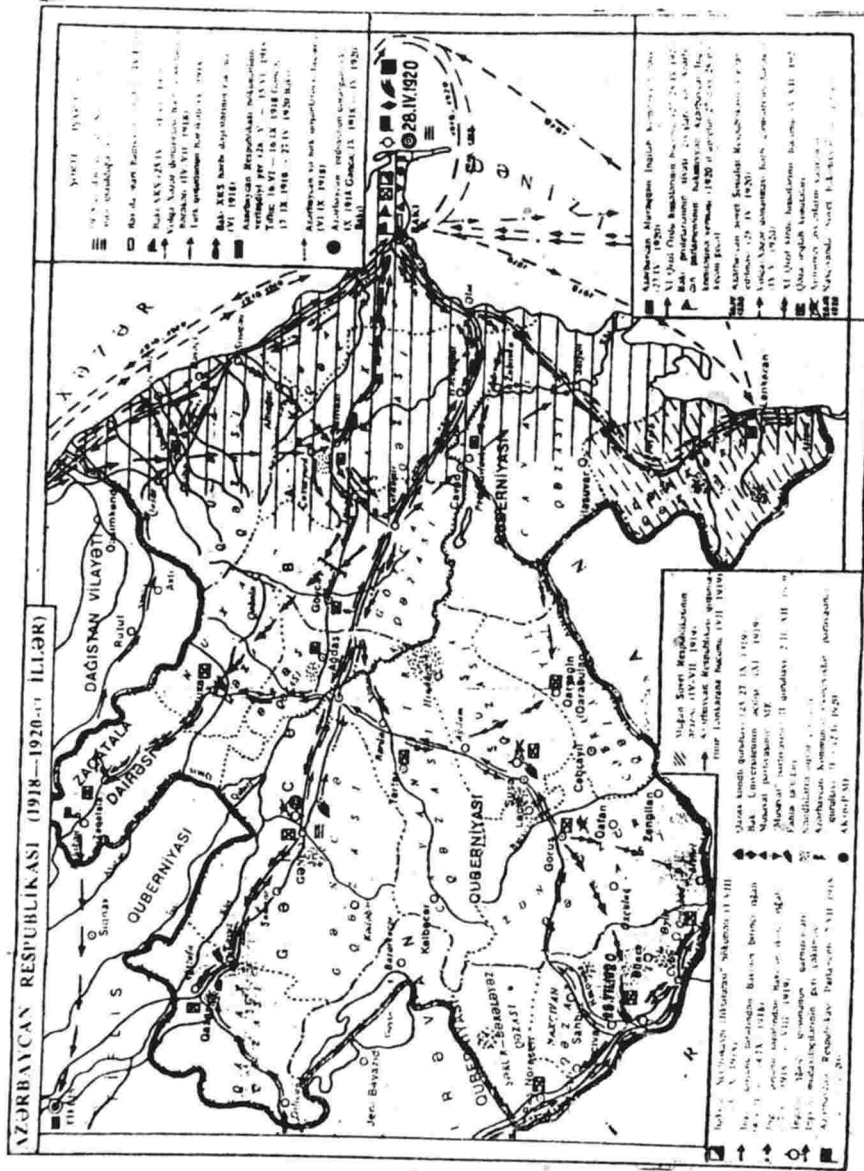
Minlərlə can qurban oldu!
Sinə hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər
Hər bir qəhrəman oldu!

Sən olasan güləstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sində tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə,
Cümlə gənclər müştəqdir!

Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN
SAHƏSİ 97.298 MİN KVADRAT KİLOMETR
OLAN MÜBAHİSƏSİZ ƏRAZİSİNİN
XƏRİTƏSİ**

QORXMAZ QULİYEV
filologiya elmləri
doktoru, professor.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci il mayın 28-də Tiflis şəhərində yaradılmış, iyunun 16-da Gəncə şəhərinə köçmüş, sentyabrın 15-də isə Bakı şəhərinə daxil olmuşdur. Ona görə "daxil olmuşdur" deyirik ki, o, xilaskar türk ordusunun köməyi ilə daxil olmuşdur. Azərbaycan Milli Şurası özünün ilk iclasında "Azərbaycan istiqlalını mübəyyin əqdnamə" adlı mühüm siyasi sənəd qəbul etmişdir. İndi biz bu sənədə sadəcə olaraq "İstiqlal Bəyannaməsi" deyirik. Əqdnamədə cümhuriyyətdə yaşayan bütün əhalinin hüquq bərabərlikləri və azadlıqları e'lan edilmişdir. Dinindən, dilindən, irqindən, milliyyətindən asılı olmayaraq bu hüquq və azadlıqlar hamıya tətbiq edilirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin "Milli Şura"dan ibarət qanunverici və "Nazirlər Şurası"ndan ibarət icraedici orqanı var idi. Görkəmli ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Milli Şuranın sədri, Həsən bəy Ağayev və Mirhidayət Seyidov onun müavinləri seçilmişdilər. Fətəli xan Xoylu isə Nazirlər Şurasının sədri təyin edilmişdi. Elə həmin gün tərkibi 9 nəfərdən ibarət olan ilk hökumət kabineti təsdiq edildi. Mə'lum olduğu kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 5 hökumət kabineti olmuşdur. Onun I və II kabinetlərinə Fətəli xan Xoylu, III, IV və V kabinetlərinə isə Nəsimbəy Yusifbəyli sədrlik etmişlər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iki bayrağı olmuşdur. Onun birincisi qırmızı rəngdə olub, üstündə ay və ulduz əks edilmişdir. Onun gül rəngindən vəcdə gələn məşhur inqilabçı şair Əhməd Cavad yazırdı:

*Gül rəngində bir bayrağın, ortasında bir hilal,
Ey al bayraq, söylə neyçün, sənənin rəngin böylə al?*

Təəssüflər olsun ki, 1918-ci ilin noyabrında Türkiyə Birinci Dünya müharibəsində məğlub olub Bakıdan getdikdən sonra onun yerini tutan ingilislər Türk bayrağına oxşadığı üçün həmin bayraqa qarşılaşmaq istəmədilər. Ona görə də təcili surətdə növbəti bayraq təsis etmək zəruriyyəti yarandı. Beləliklə, indiki üç rəngli bayraq meydana gəldi. Göy, yaşıl və qırmızı rəngləri özündə birləşdirən bu bayraq türkcülük, islamçılıq və müasirlik rəmzlərini əks etdirir. Bu üçlük birlikdə isə bizim milli ideologiyamızı təşkil edir. Bu mə'nada

bayrağın misli-bərabəri yoxdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gerbi, himni və dövlət dili olmuşdur. Himnin musiqisi dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyov tərəfindən, şe'rin mətni isə görkəmli şair Əhməd Cavad tərəfindən yazılmışdı. Cümhuriyyətin dövlət dili türk dili idi. Onlar Azərbaycan sözünün ərazi-coğrafi anlayış olduğunu, bu ərazidə yaşayanların etnos e'tibarilə türk olduğunu çox yaxşı bilirdilər. Dövlət dilini də tarixi həqiqətə uyğun olaraq e'lan etmişdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 114 min kvadrat kilometrə qədər ərazisi var idi. Onun 97 min 298 kvadrat kilometri mübahisəsiz, 16 min 599 kvadrat kilometri "mübahisəli" ərazi idi. Cümhuriyyətin həmin ərazisini özündə əks etdirən xəritəsi var idi. Bu xəritə 1995-ci ildə işıq üzünə çıxdı. Düzdür, Şimali Azərbaycanın Cümhuriyyət tərəfindən ermənilərə güzəşt edilmiş İrəvan hissəsi və Nadir şah tərəfindən Gürcüstana verilmiş Borçalı hissəsi xəritədə öz əksini tapmır, lakin indiki respublikamızla müqayisədə Cümhuriyyət Şimali Azərbaycanı əsasən əhatə edirdi. İndiki Respublikamız isə hal-hazırda Şimali Azərbaycanın cəmi 70 min kvadrat kilometrinə nəzarət edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin öz ərazi bütövlüyünü mərdliklə qoruya biləcək 40 minlik ordusu var idi. Bu ordunun Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinski kimi ümumxalq hörməti qazanmış hərbi-sərkərdələri var idi. Təəssüf ki, indiki generallar haqqında həmin sözləri demək olmaz. Ona görə ki, indiki generallar işğal olunmuş əraziləri siyasi yolla azad etmək iddiasındadırlar. Sual olunur, general, işğal edilmiş əraziləri siyasi yolla azad etmək üçündürmü?

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci il mart soyqırımını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaratmışdı. Komissiya üzvlərinin əksəriyyəti milliyyətçə rus idilər. Onların hesablamalarına görə 1918-ci il martın 29-dan 31-ə qədər — üç gün ərzində təkcə Bakı şəhərində 18 min nəfər, qəzalarda isə bir neçə ay ərzində 50 min nəfərdən çox müsəlman meyidi yığılıb basdırılmışdı. Bütün bu mə'lumatlar ingilis, fransız və alman dillərinə tərcümə edilib Paris sülh konfransına gedən nümayəndə hey'əti vasitəsi ilə Antanta dövlətlərinə və dünya ictimaiyyətinə çatdırılmışdır. Bu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən böyük xidmətlərindən biri idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elm və təhsil, maarif və mədəniyyət sahəsində də az xidmət göstərməmişdir. Təkcə belə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, Bakı Dövlət Universitetini 1919-cu ildə onlar yaratmışdılar. Onlarla məktəblər açmışdılar, xaricdə oxumaq üçün yüzlərlə tələbə göndərmişdilər. Türkiyədən kifayət qədər müəllimlər də'vət etmişdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini gözdən salmaq üçün sovet imperiyası dövründə bə'zi başabəla Azərbaycan tarixçiləri onu "burjua-mülkədar dövləti" adlandırırdılar. Halbuki, bu dövlətin feodal-mülkədar dövlətləri ilə heç bir əlaqəsi yox idi. Burjua dövləti məsələsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti şərqdə ilk parlamentli Demokratik Respublika idi. Bununla da yalnız fəxr etmək olar.

1920-ci il aprelin 28-də Bakı XI Qızıl Ordu tərəfindən işğal edildi. Beləliklə, Cümhuriyyət cəmi 23 ay, parlament isə 1918-ci il dekabrın 7-dən 1920-ci il mayın 28-ə qədər fəaliyyət göstərdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərbiyəli, tə'limli, təhsilli, rüşvətin və korrupsiyanın nə olduğunu bilməyən nəcib liderləri var idi. Onlar xalqa bağlı və xalqla birgə nəfəs alan adamlar idi. Onlar xalq malına və sərvətinə göz dikməmişdilər. Onlar gözü və könü tox olan ağayana adamlar idilər. Belələrindən Məhəmmədəmin Rəsulzadəni, Fətəli xan Xoynunu, Nəsim bəy Yusifbəyli, Əlimərdan bəy Topçubaşı, Əhməd bəy Ağayevi, Əli bəy Hüseynzadəni və başqalarını qürur və iftixar hissi ilə qeyd etmək olar. Obrazlı ifadə ilə onları XX əsrin əvvəllərindəki durna qatarına bənzətmək olar. Bu qatar qabaqda, xalq isə onların dalınca gedirdi. Təəssüf ki, onlar yolda daşnak-bolşevik quzğunları ilə qarşılaşdılar. Səfləri dağıdı, özləri isə qanlarına qəltan edildilər.

Nəsim bəy Yusifbəyli Kür qırağında, Fətəli xan Xoynlu və həsən bəy Ağayev Tiflisdə qətlə yetirildilər. Digərləri isə həbs edilib Bayıl həbsxanasında, Nargin və Bulla adalarında güllələndilər. Vaxtı ilə Vidadinin durna qatarına etdiyi xitab sanki onlar üçün deyilmişdir:

*Ərz eyləyim, bu, sözümün sağıdır,
Yollarınız haramıdır, yağıdır.
Şahin-şonqar sürbənizi dağıdır,
Boyanarsız qızıl qana, durnalar.*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin büllur kimi saf və təmiz olan liderləri daşnak-bolşevik yirticiləri tərəfindən öz qanlarına qəltan edildilər. Allah onlara rəhmət eləsin, gorları nurla dolsun.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdirilsə də, onun ideyaları yaşadı. Bu ideyalar 70 ildən sonra cücərib baş qaldırdı. SSRİ dağıldıqdan sonra onun xarabalıqları üzərində müstəqil Azərbaycan Respublikası bərpa edildi. Azərbaycan Respublikası özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi e'lan etdi. Onun üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini, istiqlal gününü və dövlət dilini olduğu kimi qəbul etdi. Təəssüflər olsun ki, ərazi bütövlüyü məsələsində indiki respublikamız cümhuriyyətdən çox geri qalır. Biz əminik ki, Azərbaycan xalqı gələcəkdə bu geriliyi aradan qaldıracaqdır.

**MÜBAHİSƏLİ ƏRAZİLƏRİN MİLLİ
MƏNAFEYƏ UYĞUN HƏLLİ UĞRUNDA
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN
BARIŞMAZ MÜBARİZƏSİ**

Mə'lum olduğu kimi, son iki əsrdə ərazi mübahisəsi Azərbaycan xalqının gündəliyindən düşmür və öz aktuallığını itirmir. Ərazi qıtlığı çəkməmiş olan xalqımızın Səfəvi dövləti dövründə 3 milyon kvadrat kilometrə qədər sahəsi var idi. Səfəvi dövləti 236 il (1501-1736) yaşayıb süqut etdikdən sonra Azərbaycan xanlıqlardan ibarət 20-yə qədər xırda, müstəqil dövlətlərə parçalandı. Xanlıqların pərakəndəliyindən və bir-biriləri ilə əlaqələrin zəifliyindən istifadə edən Rusiya ilə İran üzdənirəq 1813-cü il Güllüstan və 1828-ci il Türkmənçay "müqavilələrini" bağlayıb Araz çayı sərhəd olmaqla sahəsi 410 min kvadrat kilometrədən çox olan Azərbaycanı parçalayıb öz aralarında iki hissəyə bölüşdürdülər. Beləliklə, sahəsi 280 min kvadrat kilometrədən çox olan Cənubi Azərbaycan İran imperiyasının tərkibində saxlanılmaqla, sahəsi 130 min kvadrat kilometrə qədər olan Şimali Azərbaycan isə Rus imperiyası tərəfindən işğal edildi. Bununla da Cənubi və Şimali Azərbaycan türklərinin bir-biri ilə əlaqəsi sün'i surətdə kəsildi.

Bundan sonra Rusiya Yaxın Şərq ölkələrində, xüsusilə Türkiyə və İranda yaşayan erməniləri köçürüb Şimali Azərbaycanın qərbində yerləşdirdi. Sonra isə ermənilərin köçürüldüyü Azərbaycan ərazisində erməni vilayəti və erməni quberniyası yaratmaqla gələcək erməni dövləti üçün zəmin yaratdı. Əvəzində isə xanlıqları və onların təmsalında Azərbaycan dövlətçiliyini ləğv etdi. Beləliklə, 19-cu əsrin əvvəllərindən — 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər tam bir əsr Şimali Azərbaycan türkləri dövlətsiz qaldı. Yalnız 1917-ci il fevral inqilabının qələbəsindən, çarizmin devrilməsindən sonra, 1918-ci ildə onlar özlərinin milli, müstəqil dövlətlərini qurub, ona "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" adı verdilər.

Milli-etnik ərazisi olmayan ermənilər isə fürsətdən istifadə edərək "Yersiz gəldi, yerli qaç" prinsipinə əsasən köçürüldükləri qərbi Azərbaycanda dövlət yaratdılar. Bununla rus imperiyasının arzusu həyata keçdi, yəni Azərbaycan türkləri ilə Anadolu türklərinin də əlaqəsi kəsildi. Bununla onu demək istəyirik ki, çar Rusiyasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə bütün sahələrdə ağır bir miras qalmışdı. Onların biri də "mübahisəli ərazilər" idi. Ermənilər hara

köçürülmüşdülsə, oranı öz əraziləri hesab edirdilər. Bununla birlikdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İrəvan və Borçalı istisna olmaqla Şimali Azərbaycanın 114 min kvadrat kilometrə qədər ərazisinə nəzarət edirdi. Onun 16 min 592 kvadrat kilometr "mübahisəli" ərazi idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə "Ermənistan" arasında mübahisəli, münaqişəli və hətta müharibəli olan ərazilər aşağıdakılar idi.

1. **Dağlıq Qarabağ.** Mə'lum olduğu kimi, Dağlıq Qarabağ əzəli, tarixi Azərbaycan ərazisi, onun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Lakin Güllüstan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra burada əsasən köçürülmüş, gəlmə ermənilər məskunlaşmışdılar. Ümumiyyətlə, Qarabağda ermənilərin sayının artmasına çar hökuməti Azərbaycan türklərinin yığcam kütləsini parçalamaq vasitəsi kimi baxırdı. Ermənilər indiki kimi, o zaman da Dağlıq Qarabağın iddiasında idilər. Ermənilər öz ilhaqçılıq planlarını həyata keçirmək məqsədilə Rusiyaya quyruq bulayaraq "Vahid Rusiya", "Sovet Rusiyasının Qarabağ hissəsi", indiki kimi hətta "Müstəqil Qarabağ Respublikası" kimi deməyə qərar verirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti isə ermənilərin bütün bu iddialarını qətiyyətlə rədd edərək, bütövlükdə Qarabağın və onun Dağlıq hissəsinin problemlərini həll etmək üçün konkret tədbirlər gördü. Məsələn, 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Qarabağda Baş Qubernatorluq yaradıldı. General Xosrovbəy Sultanov baş qubernator təyin edildi. Ermənilər Azərbaycan hökumətinin bu qərarına qarşı çıxaraq ona e'tiraz etdilər. Bunu onlar "ermənilərin ərazi hüquqlarına qarşı qəsd" kimi qiymətləndirdilər. Azərbaycan hökuməti isə onlara layiqli cavab verdi. Həmin cavabda deyilirdi: "Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur rayonlarında müvəqqəti baş qubernatorluq təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qərarına qarşı sizin hökumətinizin e'tirazı əsassızdır. Çünki, bu rayonlar Azərbaycanın heç bir mübahisə doğurmayan ayrılmaz hissəsidir. Əksinə, bununla əlaqədar sizin hökumətinizin e'tirazını biz öz daxili işlərimizə qarışmaq cəhdi və suverenliyimizə qəsd kimi qiymətləndiririk". Bununla daşnaklar susdurulmuş oldular.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən az sonra 1921-ci il iyunun 4-də RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun plenumu Dağlıq Qarabağın "Ermənistan" verilməsi haqqında səhv və zərərli bir qərar qəbul etdi. Xoşbəxtlikdən bir gün sonra, yəni iyulun 5-də həmin plenum öz qərarının səhv olduğunu başa düşüb, onu ləğv etdi və Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğunu qəti və birmənalı şəkildə təsdiq etdi. Ermənistan hökuməti və erməni

tarixçiləri "Dağlıq Qarabağ Ermənistan ərazisidir" iddiası ilə çıxış edərəkən həmin bir günlük qərara istinad etdirlər ki, bu da suda boğulanın saman çöpündən yapışmasına oxşayır.

1923-cü il iyulun 7-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti təşkil edildi. E'tiraf edək ki, bu da səhv qərar idi. 1991-ci il noyabrın 26-da isə vilayətin on illər boyu oynadığı mürtəcə rol nəzərə alınaraq ləğv edildi. Əlbəttə bu düz qərar idi. İndi qəribə bir paradoks yaranmışdır. Onlar özlərini "müstəqil" e'lan ediblər. Azərbaycan isə onlara öz tərkibində dünyada mövcud olan ən yüksək status və'd edir. Onsuz da bu variantın heç biri Azərbaycanı tə'min etmir. Lakin havalanmış ermənilər Azərbaycanın özünü tə'min etməyən variantı da qəbul etmirlər.

Dağlıq Qarabağ vilayət olanda Azərbaycan onun öhdəsindən gələ bilmirdi. Sual olunur indi müstəqilliyə bərabər olan dünya təcrübəsində ən yüksək status verildəndən sonra onların öhdəsindən gəlmək olarmı? Əlbəttə olmaz! Bizcə yeganə yol dövlət daxilində dövlət yaratmaq yolu deyil, öz ana dilində danışmağa, öz mədəniyyətini inkişaf etdirməyə, öz məktəblərini açmağa imkan verən mə'dəni-millî muxtariyyət yoludur. Daha dürüstü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təcrübəsindən istifadə etmək yoludur.

2. Naxçıvan qəzası. Mə'lumdur ki, Naxçıvan qədim Azərbaycan ərazisidir. Qəzada Azərbaycan türkləri məskunlaşmışdılar. Adda-budda ermənilər də yaşayırdılar. Ermənilər qəzanın iddiasında idilər. Mə'lum olduğu kimi, Naxçıvan iri dəmir yol qovşağına malik idi. Buradan bir dəmir yolu xətti İranın Maku xanlığına, oradan da Türkiyəyə, başqa bir xətt isə birbaşa Tehrana gedirdi. Belə böyük strateji əhəmiyyətə malik olan Naxçıvan diyarı daşnakları özünə cəlb edir, onların dincliyinə haram qatırdı. Naxçıvanın ələ keçirilməsi daşnakların "Böyük Ermənistan" yaratmaq planında xüsusi yer tuturdu. Düzdür, ciddi çətinliklər oldu və biz indi onlardan bəhs edəcəyik. Lakin daşnaklar öz niyyətlərinə çata bilmədilər.

Çətinlik isə ondan ibarət idi ki, 1918-ci ilin noyabrında Türkiyə birinci dünya müharibəsində məğlub olub, Qafqazdan və o cümlədən Naxçıvandan çıxıb getdi. Onun yerini ingilislər tutdu. İngilislər isə diyarı öz qoşunları ilə tutaraq, əhalinin açıq e'tirazlarına baxmayaraq, onu zorla daşnaklara verdi. Düzdür, burada ingilislərin Türkiyəyə olan mənfəi münasibəti də öz rolunu oynayırdı. Lakin fakt-faktlığında qalırdı. Yə'ni Ermənistan hökumətinin diyarı ələ keçirmək, onu idarə etmək imkanı yaranmışdı. E'tiraf edək ki, Naxçıvan camaatı bu imkanları daşnakların əlindən aldı.

Bunun üçün onlar dərhal müvəqqəti olaraq müstəqil "Araz Türk respublikası" yaratdılar. Respublikanın yaradılması bir tərəfdən ermənilərin iddialarını dəf edir, digər tərəfdən ingilislərin çıxıb

getməsinə və onun Azərbaycanla birləşməsinə imkan yaradırdı. İngilis qoşunları getdikdən sonra dərhal hər yerdə əsil partizan müharibəsi başlandı və nizami daşnak qoşunları darmadağın edildi. 1919-cu ilin martında isə Araz Türk respublikasının Bakıya xüsusi nümayəndə hey'əti göndərildi. Azərbaycanla birləşmək məsələsini həll etmək üçün nümayəndə he'yətinə fəvqə'l'adə, səlahiyyət verilmişdi. Əlamətdar haldır ki, böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Hüseyn Cavid də nümayəndə he'yətinin tərkibinə daxil idi. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvan əhalisi öz istiqlaliyyətini daşnaklardan mərdliklə qorudu və erməni şovinistlərinin diyarı ələ keçirmək cəhdlərini puça çıxartdı.

Təəssüf ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən sonra Naxçıvan diyarı üçün yeni təhlükə yarandı. Lakin 1920-ci ilin dekabrında Naxçıvan yenidən Azərbaycanla birləşdirildi. Beləliklə, ədalət zəfər çaldı. 1921-ci il martın 20-də RSFSR ilə Türkiyə arasında Naxçıvanla əlaqədar müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəçiliyi ilə muxtar ərazi əmələ gətirdi, bir şərtlə ki, "Azərbaycan onu heç bir üçüncü dövlətə verməyəcəkdir".

1921-ci il oktyabrın 13-də isə RSFSR-in iştirakı ilə Qarsda bir tərəfdən Türkiyə, digər tərəfdən isə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında dostluq haqqında müqavilə imzalandı. Bu müqavilə hər üç Cənubi Qafqaz respublikasının xoş məramının ifadəsi idi. Beləliklə, Naxçıvan diyarı Azərbaycan tərkibində saxlandı. Bu işdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasəti böyük rol oynadı. O devrilsə də, ab-havası hələ qalırdı.

3. Zəngəzur qəzası. Azərbaycan ərazisi olan bu qəza əhalisinin sayına və ərazisinin sahəsinə görə ən böyük qəza idi və Gəncə quberniyasının tərkibinə daxil idi. Qəzada 123 min nəfərdən çox Azərbaycan türkü yaşayırdı. Qəzanın bütün türk əhalisi daşnaklar tərəfindən dəhşətli soyqırımına mə'ruz qalıb öldürülmüş, sağ qalanlar isə öz yurd-yuvasından qovulub didərgin salınmışdılar. Ermənistan bu əraziyə iddia irəli sürürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bu iddianı qəti olaraq rədd edib Zəngəzur ərazisini Qarabağın baş qubernatorluğuna daxil etdi. Təəssüf ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən sonra Zəngəzur qəzasının ərazisi Azərbaycandan alınıb Ermənistanə verildi və onun əsasında iki yeni qəza-Zəngəzur və Mehri qəzaları yaradıldı. Mehriyə bitişik ərazinin Ermənistanə verilməsi nəticəsində isə bir növ dəhliz əmələ gəldi və Naxçıvan sün'i surətdə Azərbaycandan ayrı salındı. Beləliklə, Azərbaycan da, Naxçıvan da şikəst edildi. Bütün bunlar imperiya qüvvələrinin düşünülmüş siyasətinin labüd nəticəsi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yeri isə bilinirdi. Atalar demişkən, "atlar ölmüşdü, itlər bayram edirdilər".

4. Qazax qəzası. Qəzanın aran hissəsində tamamilə türklər, dağlıq hissəsində isə əsasən türklər yaşayırdılar. Ermənilər qəzanın bütün ərazisini öz torpaqlarına qatmağa can atırdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə onlar buna nail ola bilmədilər. Lakin sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, onlar öz məqsədlərinin yarısına nail oldular. Belə ki, qəzanın dağlıq hissəsi — Dilican Azərbaycan xalqının iradəsi əleyhinə ondan alınıb Ermənistanı verildi. Halbuki, həmin hissə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərkibində yeni yaradılmış olan Dilican qəzasını təşkil edirdi.

5. Şərur-Dərələyəz qəzası. Qəzada Azərbaycan türkləri məskunlaşmışdılar. Adda-budda ermənilər də yaşayırdılar. Ermənistan bu qəzaya da göz dikmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə onlar bu niyyətlərinə də çatı bilmədilər. Lakin sovet hökuməti bu qəzanı da alıb ermənilərə verdi.

6. İrəvan quberniyasının İrəvan və Sürməli, yeni Bəyazid və Eçmiədzin qəzalarının azərbaycan türkləri yaşayan rayonları da münəqışəli ərazilərə daxil idi. İrəvan quberniyasında o zaman 575 minə yaxın azərbaycan türkü yaşayırdı. İrəvan və Sürməli, Eçmiədzin və Yeni Bəyazid qəzaları əhalisinin yarıdan çoxunu isə türklər təşkil edirdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həmin əhalinin taleyindən çox narahat idi və buna görə də həmin qəzaları tələb edirdi. Cümhuriyyətin narahatçılığı özünü doğrultdu. Daşnak hakimiyyəti illərində onların 98 faizi məhv edildi və didərgin salındı. 575 min nəfər azərbaycan türkümdən cəmi 11 min nəfər qaldı.

Lakin onlar inkişaf edib artdılar. İkinci dünya müharibəsi illərində erməni uşaqları əvəzinə türk uşaqlarının gen-bol səfərbər edilmələrinə baxmayaraq, müharibədən sonra onlar daha da artıb, ermənilər üçün "yeni təhlükə" yaratdılar. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün ermənilər Mil və Muğan düzlərinə 150 min nəfər azərbaycan türkü köçürdülər. Məlum olduğu kimi, 1988-ci ildə "Ermənistan"dan daha 200 min nəfərdən çox axırıncı türklər qovulub. Beləliklə, "Ermənistan"da türksüz, monoetnik, təkmillətli dövlət yaradıldı. Əvəzində isə bütün Sovet hakimiyyəti illərində ermənilər kütləvi surətdə Azərbaycana axın etdilər. Bunun üçün təkə bir faktı demək kifayətdir ki, ermənilərin sayı Azərbaycanda 1922-ci ildəki 200 min nəfərdən 1988-ci ilə qədər 500 min nəfərə çatmışdı. Bütün bunlar imperiya rəhbərlərinin ermənilərə doğma, azərbaycanlılara ögey münasibət siyasətinin nəticəsi idi. Ermənilər Şimali Azərbaycanın qərb zonasında özlərini harın aparırdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti isə onları mərdliklə cilovlayırdı.

* * *

Ermənilər haqqında deyilən sözləri gürcülər haqqında demək olmaz. Ona görə ki, gürcülərin öz tarixi-etnik əraziləri var idi və onlar e'lan etdikləri müstəqil dövləti öz qanuni ərazilərində qururdular. Bununla birlikdə son bir əsr ərzində inzibati-ərazi bölgüsü sahəsində ruslar o qədər dolaşılıq yaratmışdılar ki, bir sıra ərazilər Azərbaycanla Gürcüstan arasında mübahisələrə səbəb olmuşdu. Belə ərazilər aşağıdakılar idi:

1. Zaqatala mahalı. Burada əsas e'tibarilə müsəlmanlar, yə'ni türklər, ləzgilər, avarlar, saxurlar və laklar yaşayırdılar. Mahal ərazisinin 85 min nəfəri, yaxud onun bütün sakinlərinin 92 faizi müsəlmanlar idi. 1918-ci ilin iyunundan mahal Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin inzibati tabeliyində idi. Lakin Gürcüstan bu mahal haqqında iddia irəli sürürdü. Rusiya ilə Gürcüstan arasında sülh müqaviləsi bağlanarkən əhalinin tərkibi nəzərə alınmadan mahal Gürcüstana verilmişdi. Lakin 1921-ci ilin iyulunda Tiflisdə Zaqaf-qaziya respublikalarının daxili sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün konfrans keçirildi. Konfrans qərara aldı ki, Gürcüstan Zaqatala mahalı barədə hər cür iddialardan əl çəkir. Gürcüstan İnkilab Komitəsi isə bu barədə müvafiq Bəyannamə qəbul etdi. Bununla da Rusiyanın Zaqatala mahalı barəsində yaratdığı dolaşılıq açıldı, qəbul edilmiş ədalətsiz qərar isə ləğv edildi.

2. Qarayazı düzü. Məlum olduğu kimi, bu düz Gəncə-Qazax düzənliyinin davamıdır. Həm etnik, həm də iqtisadi cəhətdən onunla tam vəhdət təşkil edir. Sakinlərinin isə 90 faizdən çoxu türk idi. 1918-ci ildə düz Gürcüstan tərəfindən qəsb edilmişdi. Səbəbi isə düzün Tiflis qəzasının tərkibində olması ilə əsaslandırılırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bu torpağın qaytarılması uğrunda çıxış edirdi. Yuxarıda haqqında danışdığımız 1921-ci il iyul konfransının qərarı ilə Qarayazı düzü də Azərbaycana qaytarıldı. Bu işdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ona qədərki mövqeyi də öz rolunu oynadı.

3. Axalsxi qəzası. Qəzada 52 min nəfərdən çox Azərbaycan türkü yaşayırdı. Bu da bütün qəza əhalisinin 73,5 faizini təşkil edirdi. Burada 23 min nəfər erməni, 10 min nəfər isə gürcü yaşayırdı ki, bu da müvafiq olaraq 12,5 və 8,8 faiz təşkil edirdi. 1918-ci ilin aprelində Axalsxi-Axıska türkləri müvəqqəti hökumət yaradıb, Anadolu türkləri ilə birləşmək üçün müraciət qəbul etmişdilər. Ömər Faiq Nəmanzadə isə hökumətin başçısı seçilmişdi. Birinci dünya müharibəsindəki məğlubiyyətlə əlaqədar olaraq türk ordusu çıxıb getdikdən sonra qəza ingilislərin köməyi ilə gürcülər tərəfindən tutuldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bu qəza ilə əlaqədar olaraq iddia irəli sürmüşdü. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qəza Gürcüstanın tərkibində saxlandı.

4. Borçalı qəzası. Məlum olduğu kimi, Borçalı Azərbaycan ərazisidir. Lakin 1736-cı ildə o, İran şahı Nadirə Gəncə bəylər bəyi Ziyadoğlu arasındakı çəkişmənin qurbanı oldu. Borçalı Gəncə bəylərbəyliyindən alınıb Kartli-Kaxeti çarlığına verildi. Borçalılar 1918-ci ildə «Borçalı Qarapapaq respublikası» yaratdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində Borçalının orta hissəsinə, əhalisinin 93 faizdən çoxunun Azərbaycan türkü olan hissəsinə iddia irəli sürmüşdü. Ermənistan qəzanın nisbətən ermənilər yaşayan cənub hissəsinə göz tikmişdi. Qəzanın şimal hissəsində isə cəmi 4 min nəfərdən ibarət gürcü yaşayırdı. Gürcüstan «tarixi ən'ənələrə» istinad edərək bütün qəzaya yiyələnmək istəyirdi. Beləliklə, Borçalı qəzası 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında mübahisəli, münaqişəli və müharibəli əraziyə çevrilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən sonra Borçalı qəzası Gürcüstanın tərkibində saxlanılıb, onun Loru adlanan dağlıq hissəsi isə Ermənistanla verildi. Beləliklə, Borçalı parçalanıb Gürcüstanla «Ermənistan» arasında bölüşdürüldü. Əsl sahibinə isə bir qarış da çatmadı. Bununla birlikdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Borçalı haqqında dövlət səviyyəsində irəli sürdüyü iddia misilsiz əhəmiyyətə malikdir.

5. Sığnaq qəzası. Qəzanın qərb hissəsində gürcülər, şərq hissəsində isə türklər yaşayırdılar. Gürcülər qəzanın türklər yaşayan şərq hissəsinə də göz tikmiş və əslində oranı tutmuşdular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qəzanın türklər yaşayan şərq hissəsinin iddiasında idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən sonra qəza Gürcüstanın tərkibində saxlanıldı.

1918-1920 illərdə Azərbaycanla «Ermənistan» və Gürcüstan arasında mübahisəli, münaqişəli, və bəzən müharibəli olan ərazilər bunlar idi. Düzdür, bir sıra ərazilərin xalqın mənafeyinə uyğun həlli uğrunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mərd mübarizəsi öz müsbət nəticəsini verdi. Lakin onların hamısının həllinə onun ömrü çatmadı. 1920-1921-ci illərdə Cənubi Qafqaz Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra mübahisəli ərazilərin daşnak-bolşeviksayağı həlli başlandı. Ərazi mübahisələrini «həll etmək» üçün Sovet hökuməti xüsusi «Zaqafqaziya Komissiyası» yaratdı. Əslində isə bu məsələləri komissiya deyil, mərkəzdə Stalin, Çiçerin və onun müavini Qaraxan, Zaqafqaziyada isə Orconikidze, Mirzoyan, Mikoyan və digər daşnak-bolşevik liderləri həll edirdilər. Azərbaycan türklərindən bu işdə heç kəs iştirak etmirdi. Elə ona görə də məsələ həll edilərkən Azərbaycan haqqında haqsızlıqlara, ədalətsizliklərə və özbaşnalıqlara yol verildi. Yuxarıda deyildiyi kimi, bunun nəticəsində Azərbaycan ərazisinin böyük hissəsi alınıb Ermənistanla verildi, başqa bir hissəsi isə Gürcüstanda saxlanıldı. Beləliklə,

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilərin silah gücü ilə ala bilmədikləri əraziləri Sovet hökuməti silahsız alıb onlara hədiyyə verdi. Bununla Şimali Azərbaycan ayrılıqda üçüncü dəfə parçalanıb bölüşdürülmüş oldu. Birinci bölüşdürmə Borçalının Gürcüstanla, ikincisi isə İrəvanın ermənilərə verilməsi ilə başlamışdı.

* * *

Bütün bunlarla birlikdə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsas ərazisi mübahisəsizdir. Bizcə mübahisəsiz olan bu əraziləri oxucuların nəzərinə çatdırmaq vacibdir. Həmin mübahisəsiz ərazilər aşağıdakılardır:

1. Bakı quberniyası. Sahəsi 39.075 min kvadrat kilometr, tərkibi Cavad (Səlyan), Lənkəran, Göyçay, Şamaxı və Quba qəzalarından ibarət idi.

2. Gəncə quberniyası. Sahəsi 44.371 min kvadrat kilometr, tərkibi Gəncə, Şamaxor (Şəmkir), Qazax, Tovuz, Nuxa (Şəki), Şuşa, Ağdaş (Ərəş), Cavanşir (Tərtər), Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarından ibarət idi.

3. Zaqatala mahalı. Sahəsi 3.993 min kvadrat kilometr, tərkibi Əliabad, Car-Muxax, Qax, Almalı, Balakən sahələrindən ibarət idi. Burada qəzalar yox idi.

4. Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları. Sahəsi 9.859 min kvadrat kilometr.

Ümumi sahəsi 97.298 min kvadrat kilometr olan həmin mübahisəsiz ərazilərin xəritəsi də tərtib edilmişdir. Bu xəritə 1995-ci ildə çap etdirilib dünya dövlətlərinə və beynəlxalq təşkilatlara çatdırılmışdır. Düzdür, xəritə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin heç də bütün ərazisini əhatə etmir, lakin o, adamın qəlbini qürur və iftixar hissi ilə doldurur. Onun yarından bir az çoxunu əhatə edən indiki respublikamızın xəritəsi isə onun yanında çox miskin görünür. Əlbəttə bunu normal hal hesab etmək olmaz.

Özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi e'lan etmiş Azərbaycan respublikası heç olmazsa öz sələfinin mübahisəsiz ərazilərinin bərpası uğrunda mübarizə aparmalıdır. Bunun üçün millət bir yumruq kimi birləşməlidir. Milli birlik və vahid iradə isə ən azğın düşmənin belə məğlub edilməsinin yeganə yoludur. Bu yolun doğruluğu Əfqanıstan və Çeçenistan müharibələrinin zəngin təcrübəsində özünü bir daha doğrultmuşdur. Bu cəhətdən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təcrübəsi də çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bizcə, bu təcrübəni öyrənib ümumilləşdirməyin və geniş oxucu kütləsinə çatdırmağın misilsiz əhəmiyyəti vardır. Məqalədə həmin məsələyə ciddi cəhd göstərilmişdir.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN DİPLOMATLARI

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk gündən aktiv xarici siyasət fəaliyyətinə başladı və dövlətlərarası münasibətlərə daxil olmağa cəhd göstərdi. Bu işdə dövlətimizin tarixinə şanlı səhifələr yazan bir sıra diplomatların parlaq fəaliyyəti diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli dövlət xadimləri və diplomatları arasında Fətəli Xan İskəndər oğlu Xoyski (1875-1920) özünəməxsus xüsusi yer tutur. Onun parlaq dövlətçilik və diplomatik fəaliyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri və Xarici İşlər Naziri işlədiyi dövrdə (28.05.1918-14.03.1919 və 24.12.1919-01.04.1920) özünü xüsusilə göstərmişdir. İlk Azərbaycan Xalq Hökuməti onun rəhbərliyi altında formalaşmış və inamlı addımlarını atmağa başlamışdı. F.Xoyski Azərbaycanın Beynəlxalq Əlaqələrinin inkişafına, onun ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin qorunmasına var qüvvəsini sərf etmişdir. Təsadüfi deyil ki, ingilis generalı Tomson Xoyskinin hökumətini Azərbaycan hüdudlarında yeganə yerli qanuni hakimiyyət kimi tanımış və bu hökumətə kömək etməyə hazır olduğunu bildirmişdi.

Mə'lumdur ki, 1920-ci ilin aprel böhranı ərafəsində RSFSR hökuməti Azərbaycana qarşı təzyiqləri gücləndirirdi. Bu təzyiqlər diplomatik və hərbi yollarla həyata keçirilirdi. Təkcə 1920-ci ilin yanvar-mart aylarında RSFSR hökuməti Xarici İşlər Naziri K.V.Çiçerin vasitəsilə Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri F.Xoyskiyə üç dəfə nota göndərərək, Azərbaycan hökumətinə hədə-qorxu gəlmiş və onu güclü Denikin ordusu əleyhinə müharibəyə sövq etməyə çalışmışdı.

Lakin F.Xoyski görkəmli diplomat kimi RSFSR hökumətinin təzyiqləri və hədələrindən geri çəkilməyərək ona cavab notalarında Denikin məsələsinin Rusiyanın daxili işi olduğunu, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Sovet Rusiyası ilə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmaq məqsədini irəli sürərək göstərmişdi ki, «Azərbaycan Cümhuriyyəti Sovet Rusiyasının daxili işlərinə qarışmır və bu məsələdə bitərəfdi». K.Çiçerinə göndərdiyi sonuncu cavab notasında F.Xoyski öz hökumətinin fikrini ona bildirmiş və Azərbaycanı Denikin əleyhinə qaldırmaq təklifini rədd etmişdi.

Beləliklə, F.Xoyski öz diplomatik missiyasına, Azərbaycanın müstəqilliyi və suverenliyi uğrunda mübarizəyə ömrünün axırınadək sadıq qalmışdı. Onun diplomatik bacarığı nəticəsində XI Qızıl

ordunun Azərbaycana müdaxiləsi üç aydan çox ləngidilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən görkəmli və istedadlı diplomatlarından biri də Əlimərdan bəy Ələkbər oğlu Topçubaşov (1862-1934) olmuşdur. O, F.Xoyskinin başçılıq etdiyi ikinci hökumət kabinəsində Xarici İşlər Naziri vəzifəsinə təyin olunmuş və 1918-ci ilin iyun ayında Türkiyəyə göndərilmişdi.

Ə.Topçubaşov İstanbulda olarkən Paris Sülh Konfransında Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması məsələsi ilə əlaqədar İngiltərə, ABŞ, İtaliya, İsveç, İran, Hollandiya, Ukrayna və Rusiya nümayəndələri ilə görüşüb danışıqlar aparmışdı. Lakin bu danışıqlardan ən çətini Kolçak və Denikin hökumətlərinin nümayəndəsi, öz mürtəce baxışları ilə tanınan təcrübəli rus diplomatı S.D.Sazanovla olmuşdur. Topçubaşov Azərbaycanın iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni durumunu elmi əsaslarla dərinlən təhlil edərək, onun Rusiyadan ayrılıb tam müstəqil yaşaya biləcəyini sübut etmişdi. Qatı millətçi rus diplomatı S.Sazanov isə keçmiş Rusiyanın tərkibində olan bütün xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının müstəqil yaşaya bilməyəcəyini sübut etməyə çalışmışdı.

Ə.Topçubaşovun görkəmli və bacarıqlı bir diplomat olması Versal Sülh Konfransının müzakirələrində qaldırılan «Böyük Ermənistan» iddiasının dəf edilməsi zamanı xüsusilə üzə çıxdı. Erməni nümayəndələrindən P.Nubaryan, A.Aqaronyan, A.Xatizyan, M.Varanzyan Azərbaycan ərazisində qanlı cinayətlər törətmiş O.Andronik və başqaları Konfransın keçirildiyi müddətdə güclü təbliqat işləri aparmış və hətta Antanta dövlətləri rəhbərlərini ələ ala bilmişdilər.

Bununla əlaqədar Ə.Topçubaşov Versal Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi, 1919-cu il iyulun axırlarında, avqustun 4-ü və 14-də gürcü, erməni, dağlılar ittifaqı və Azərbaycan nümayəndələrinin iştirakı ilə geniş müşavirələr keçirdi. Bu müşavirələrdən əslı olmayan «Böyük Ermənistan» iddiası geniş müzakirə olundu. Burada çıxış edən bütün gürcü, azərbaycan və dağlılar ittifaqı nümayəndələri «Birləşmiş Ermənistan» adlı mücərrəd dövlətin müstəqilliyinin tanınması fikrini rədd etdilər.

1919-cu il avqustun 15-də Ə.Topçubaşovun sədrliyi ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlılar İttifaqı nümayəndələrinin qeyd edilən məsələ ilə əlaqədar yeni birgə iclası keçirildi. İclasda Ə.Topçubaşovun xatırladığı kimi, erməni nümayəndələrinin başçıları Aqaronyan və Papacanov müzakirələrdə zərbə alacaqlarını qabaqcadan görərək, öz sözlərini geri götürdülər və bildirdilər ki, onlar həmin məsələni («Böyük Ermənistan») müzakirə təriqilə irəli sürməyiblər.

Beləliklə, Ə.Topçubaşovun başçılıq etdiyi Azərbaycan

Nümayəndə Hey'ətinin apardığı gərgin iş nəticəsində Versal Konfransının müzakirələrində «Böyük Ermənistan» iddiaları dəf edirdi. Güzəştisiz diplomatiyanın nəticəsi belə olur.

Ə.Topçubaşovun parlaq diplomatik istə'dadı özünü həmçinin Versal Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması prosesində də göstərdi. Topçubaşovun təşəbbüsü ilə ABŞ, İngiltərə, Fransa və digər Avropa ölkələri ilə Azərbaycanın münasibətlərinin yaradılmasına və inkişafına xüsusi əhəmiyyət verildi. Bundan başqa, həmin ölkələrin bir sıra nüfuzlu qəzet və jurnallarının səhifələrində Azərbaycan haqqında geniş mə'lumatlar dərc olundu.

Bütün bunlar və digər tədbirlər Avropada və Konfransın iştirakçıları olan dövlətlərdə Azərbaycana qarşı münasibəti xeyli dəyişdirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-ci il mayın 28-də Milli Şura tərəfindən təsdiq edilmiş birinci hökumət kabinetində (28.05-17.06.1918) ilk Xarici İşlər Naziri və tanınmış diplomatı Məhəmməd Həsən Cəfərqulu oğlu Hacinski (1875-1931) olmuşdur.

Məhz M.H.Hacinskinin bilavasitə fəaliyyəti nəticəsində 1918-ci il mayın 30-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması barədə Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskinin imzaladığı mə'lumat dünyanın bir çox ölkələrinin Xarici İşlər Nazirliklərinə çatdırıldı.

Yenicə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlətlərarası münasibətlərə daxil olmasında ciddi çətinliklər var idi. Bunu aradan qaldırmaq məqsədilə M.N.Hacinski Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət edərək Azərbaycanla Avropa dövlətləri arasında vasitəçi olmağa razılıq verməsini xahiş etdi. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi bu müraciətə müsbət cavab verdi. Az sonra ayrı-ayrı ölkələrdəki türk səfirlikləri Azərbaycanın dövlətlərarası münasibətlərə daxil olmasına vasitəçi oldular.

M.H.Hacinskinin ən böyük xidmətlərindən biri Batum Konfransında Azərbaycanın mənafeyini ləyaqətlə müdafiə etməsi olmuşdur. Mə'lum olduğu üzrə Konfransda 1918-ci il iyunun 4-də «Osmanlı imperator hökuməti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında dostluq müqaviləsi» bağlanmışdı. Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski tərəfindən imzalanmış bu müqavilənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünün və təhükəsizliyinin təmin edilməsində həyati əhəmiyyəti oldu. Məhz həmin müqavilə əsasında başda Nuru Paşa olmaqla türk qoşunları Gəncəyə daxil oldular və 1918-ci il sentyabrın 15-də onlar Bakını daşnak-bolşevik diktaturasının əsarətindən azad etdilər. Bakı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı oldu.

M.H.Hacinskinin Xarici İşlər Naziri olduğu dövrdə Mərkəz və Qafqaz dövlətlərinin İstanbul Konfransında iştirak etmək üçün

Azərbaycan nümayəndə hey'əti göndərildi. 1918-ci il mayın 11-də açılmış bu Konfransda iştirakçı dövlətlərin nümayəndələri ilə Azərbaycan arasında siyasi, iqtisadi, maliyyə və hərbi məsələlərlə bağlı danışıqlar aparıldı və müqavilələr imzalandı.

1920-ci il yanvarın 10-da Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının sessiyası keçirildi. Sessiyada Böyük Britaniyanın Baş Naziri Lloyd Corc Qafqazdakı vəziyyət barədə mə'lumat verdi və göstərdi ki, bolşeviklər Xəzər boyunca hərəkət edirlər. Buna görə də təklif etdi ki, Azərbaycana və Gürcüstana hərbi yardım göstərsin və həmin respublikalar tezliklə de-fakto tanınsın. 1920-ci il yanvarın 11-də Müttəfiq dövlətlərin Ali Şurası İngiltərənin Xarici İşlər Naziri Lord Gerzonun təklifi üzrə aşağıdakı məzmununda qərar qəbul etdi: «Müttəfiq və birlik ölkələri Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini birlikdə de-fakto səviyyəsində tanıyırlar»,

Lakin ABŞ və Yaponiya nümayəndələri Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqilliyini müxtəlif bəhanələrlə əvvəlcə tanınmadılar. Az sonra, yəni 1920-ci il fevralın 7-də Yaponiya Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı.

Beləliklə, 1920-ci ilin yanvarında Paris Sülh Konfransında Azərbaycan Respublikasının istiqlaliyyətinin tanınması Ə.Topçubaşov başda olmaqla Azərbaycan nümayəndələrinin çoxsahəli diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli diplomatlarından Nəsim bəy Yusifbəyli (1881-1920), Əhməd bəy Ağayev, M.Rəfiyev, Məmməd Yusif Cəfərov Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınmasında, onun beynəlxalq aləmə çıxmasında böyük işlər görmüşdülər.

M.Y.Cəfərov Azərbaycan Cümhuriyyətinin Gürcüstan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi kimi Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin inkişafına böyük töhfə vermişdir. X.Xasməmmədov 1919-cu il aprelin 25-də Tiflisdə siyasi, iqtisadi, maliyyə və ərazi məsələlərinin tənzimlənməsinə həsr edilən konfransda mübahisəli məsələlərin həllinə yönəldilən təkliflər irəli sürmüşdü.

Gürcüstanda səlahiyyətli nümayəndə Farist bəy Vəkilov, Ermənistanda əvvəl M.X.Şəkinski, sonra Ə.B.Haqverdiyev, İranda A.Ziyadxan, Türkiyədə İbrahim Əbilov, İstanbulda Y.V.Çəmənəminli, Batumda Baş Konsul M.B.Əfəndiyev, Ukraynada Konsul C.Sadixov, Türkmənistanda siyasi nümayəndəliyin başçısı A.Sadixov və başqaları böyük diplomatik fəaliyyət göstərmişdilər.

1920-ci il yanvarın ortalarına qədər Azərbaycan diplomatik nümayəndəlikləri daha 7 şəhərdə fəaliyyət göstərirdi. Həmin ilin ortalarında Azərbaycan parlamenti dünyanın 12 ölkəsində diplomatik nümayəndəliklər təsis etmək haqqında qərar qəbul etmişdi. Həmin dövrdə dünyanın 17 ölkəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin

müstəqilliyini de-yure tanıyaraq, Bakıda öz diplomatik nümayəndəliklərini açmışdı.

Bütün bunlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tam müstəqil dövlət olduğunu, onun ağıllı və uzaqqörən xarici siyasət yeritdiyini, beynəlxalq hüququn tanınmış və bərabərhüquqlu subyekti olduğunu sübut edir.

KƏRİM KƏRİMOV
tarix elmləri namizədi,
dosent

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN PARLAMENTİ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun parlamenti çox çətin və mürəkkəb bir tarixi dövrdə meydana gəlmişdir. 1918-ci il noyabrın 29-da Azərbaycan və rus dillərində "Bütün Azərbaycan əhalisinə!" müraciətnaməsi qəbul edildi. Bu, Azərbaycan milli şurası adından M.Ə.Rəsulzadənin hazırladığı sənəd idi. Bu sənəddə Azərbaycan məclisinin (parlamentin) çağırılmasının zəruriliyi qeyd edilirdi. Parlamentin açılışı 1918-ci il dekabrın 3-nə təyin olunmuşdu.

Lakin Bakıda fəaliyyət göstərən rus və erməni milli şuraları parlamentin açılışına qarşı çıxır və müttəfiq qoşunlarının baş komandanı general Tomsondan dəstək almağa çalışırdılar.

Qəzalardan bütün deputatlar Bakıya gələ bilmədiklərinə görə parlamentin açılışı dekabrın 7-nə keçirilmişdi. Nəhayət, 1918-ci il dekabrın 7-də H.Z.Tağıyevin qız məktəbinin binasında Parlamentin ilk iclasının təntənəli açılışı oldu. Hər 24 min nəfərdən bir nümayəndə hesabı ilə müsəlmanlar-80, ermənilər-21, ruslar-10, almanlar-1, yəhudilər-1, gürcülər-1, polyaklar-1 nümayəndə göndərməli idilər. Parlamentdə 5 yer həmkarlar təşkilatlarının nümayəndələrinə ayrılmışdı. Azərbaycan parlamenti 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. Əslində isə "məclisi məb'usan 85 məb'usandan ibarət idi" (M.Ə. Rəsulzadə).

Parlamenti böyük təbrik nitqi ilə Milli Şuranın Sədri M.Ə. Rəsulzadə açdı. O, firqə ehtiraslarını və şəxsi qərəzliyi bir tərəfə ataraq, vətən qaygısını, millət qayəsi və duyğusunu hər şeydən yüksək tutmağa çağırırdı.

"Müsavət" fraksiyasının təklifi ilə Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, doktor Həsənbəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçildilər. Həm də parlamentin üç nəfərdən ibarət katibliyi də seçildi. Mehdi bəy Hacinski onun birinci müavini, R.Vəkilov katib vəzifələrini tutdular.

Parlamentin təşkili ilə əlaqədar olaraq F. Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumət istəfaya çıxdı. Məsləhətləşmələrdən sonra yeni hökumətin tərkibini formalaşdırmaq yenə də Fətəli xan Xoyskiyə tapşırıldı. 1918-ci il dekabrın 26-da F.Xoyski hökumət proqramı və hökumətin tərkibi barədə parlamentdə məruzə etdi. Nazirlər Şurasının Sədri və Xarici İşlər Naziri vəzifələrini Fətəli xan tutdu.

Parlament çoxpartiyalılıq əsasında yaradılmışdı. 1919-cu ilin

axırına yaxın parlament 11 müxtəlif partiya fraksiyasından və qrupundan ibarət olub cəmi 96 deputatı təmsil edirdi.

"Müsavat" və bitərəflər fraksiyası 38 nəfər, "İttihad" 13 nəfər, "Əhrrar" 7 nəfər, sosialistlər bloku 13 nəfər, partiyasızlar 4 nəfər, müstəqillər 3 nəfər, erməni fraksiyası 5 nəfər, "Daşnaksütyun" 6 nəfər, azlıqda qalan millətlər fraksiyası isə 4 nəfər idi.

Özünün fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 145 iclası keçirilmişdir. İclaslarda sosial-iqtisadi, aqrar, təhsil və mədəniyyət, tibb, xarici siyasət, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, beynəlxalq məsələlər və s. müzakirə edilmiş, qərar və qanunlar qəbul edilmişdir.

Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış və onlardan 230-a yaxını təsdiq edilmişdir.

Parlamentin nəzdində 11 komissiya yaradılmışdır. Onlardan maliyyə-büdcə, qanunvericilik, hərbi, aqrar məsələlər üzrə komissiyaları misal göstərmək olar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin fəaliyyətində kollegiallıq, məsələlərin açıq müzakirəsi mühüm yer tuturdu. Hakimiyyət qanunvericilik, icraedicilik və məhkəmə orqanları vasitəsi ilə həyata keçirilirdi.

Parlamentin qəbul etdiyi əksər qanun və qərarlar Azərbaycan xalqının taleyüklü problemlərinin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bunlara vətəndaşlıq haqqında, ümumi hərbi mükəllifiyyət haqqında, Milli Bankın təsis edilməsi haqqında, Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında və s. qanunlar misal ola bilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri Azərbaycanın müstəqilliyi və istiqlaliyyətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına nail olmaqdan ibarət idi.

Hələ 1918-ci il mayın 30-da dünya dövlətlərinə Nazirlər Sovetinin Sədri F.Xoyskinin imzası ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması haqqında məlumat verilmişdir.

1918-ci ilin sentyabr ayının sonlarında Topçubaşov İstanbula gəldi. Bu şəhərdə yeni yaranmış dövlətlərin taleyini həll etmək üçün beynəlxalq konfrans çağırılmalı idi. O, müxtəlif ölkələrin burada olan rəsmi nümayəndələri ilə görüşmüş və onlara gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınması arzusu ilə memorandum təqdim etmişdi.

Ə.M.Topçubaşovun başqılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə hey'əti Paris Sülh Konfransında dünya dövlətləri tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına, onun ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinə, əməkdaşlığın genişləndirilməsinə, Azərbaycanın Millətlər Liqasına qəbul olunmasına, Vilson prinsiplərinin Azərbaycana aid edilməsinə nail olmaq üçün səmərəli fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan nümayəndə hey'əti həm də "müsəlman təcavüzünə mə'ruz qalmış yazıq xristian ermənilərin" hiylələrinə qarşı çıxaraq, onların Türkiyə və Azərbaycana qarşı olan torpaq iddialarının puçluğunu dünya dövlətlərinə çatdırdı.

Azərbaycan parlamenti fəaliyyət göstərdiyi 17 ay ərzində dövlətçiliyin təmin edilməsində, "İstiqlal Bəyannaməsi"ndə ifadə olunan prinsiplərin həyata keçirilməsində çox iş görmüşdür.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqın taleyi ilə bağlı olan bir sıra məsələləri, o cümlədən torpaq islahatını, fəhlələrin sosial həyatının yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş islahatları tam həll edə bilmədi.

1919-cu il iyulun 21-də Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə qəbul edildi. Əsasnaməyə görə cinsindən, milliyyətindən, dilindən asılı olmayaraq, 20 yaşına çatmış bütün vətəndaşlar Müəssislər Məclisinə seçkilərdə iştirak edə bilərdilər. Həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Konstitusiyası da burada təsdiq edilməli idi. Seçkilər 1920-ci il aprel ayının 20-nə təyin edilmişdi.

1920-ci ilin aprel ayında AXC-nin beynəlxalq vəziyyəti gərginləşdi. XI Qızıl Ordu Bakıya daxil oldu. Hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsi haqqında parlamentə ultimatum təqdim edildi. Qızgın müzakirələrdən sonra aprelin 27-də parlament hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsi haqqında qərar qəbul etməyə məcbur oldu. Bakı yenidən Rusiya tərəfindən işğal edildi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti isə devrildi.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ ERMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşa bildi. Müsəlman Şərqi və Türk dünyasında ilk müstəqil respublika — Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Dünyanın siyasi xəritəsinə yeni bir dövlət əlavə edildi.

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda xırda feodal dövlətləri — xanlıqlar ləğv edildikdən sonra təqribən yüz il milli dövlət qurumundan məhrum olan Azərbaycan xalqı milli müstəqil dövlətini yaratdı. Şimali Azərbaycanda ilk dəfə müstəqil, milli dövlət yaradıldı, onun üçrəngli milli bayrağı dalğalandı və Azərbaycan xalqı bu bayraq altında birləşdi. Altı maddədən ibarət olan "Əqdnamə"də Azərbaycanın qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmaq zərurəti təsbit olundu. "Əqdnamə"nin üçüncü bəndində bu münasibətlə deyilirdi: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər, xüsusilə qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışır."

AXC-nin xarici siyasət sahəsində fəaliyyəti ilk növbədə Azərbaycanın müstəqilliyinin və suverenliyinin Avropa ölkələri tərəfindən tanınmasına nail olmaq, qonşu dövlətlərlə münasibətləri qaydaya salmaq, o cümlədən üç cənubi Qafqaz respublikaları arasında mübahisəli məsələləri, xüsusilə Ermənistanın ərazi iddiası məsələsini həll etmək idi.

Çar Rusiyasından miras qalmış inzibati ərazi bölgüsünün əhalinin milli tərkibinə uyğun gəlməməsi yeni yaranmış Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində kəskin ziddiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Erməni ekstremistləri üçün səciyyəvi olan torpaq hərisliyi azarına tutulan daşnak hökuməti, indi olduğu kimi təcavüzkarlıq siyasəti yeridərək Azərbaycan ərazisinin bir hissəsini ələ keçirməyə çalışırdı.

Erməni hökumətinin üç lideri Kaçazmuni, Xatisyan və Papacanov tərəfindən imzalanmış Batum müqaviləsinə (4 iyun 1918-ci il) görə o zaman Ermənistan cəmi 6 kilometr dəmir yolu, 10 min kvadrat kilometr ərazisi olan bir dövlət idi. (Bu ərazinin 1460 kvadrat kilometr Göycə gölünün payına düşürdü.) Saxta göz yaşı ilə İrəvana

sahib olduqdan sonra (29 may 1918-ci il) ermənilərin ərazi iddiası azalmağa əvəzinə getdikcə daha da artırdı.

1918-ci il iyulun 19-da xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı məktubda deyildiyi kimi, ermənilər antitürk təbliğatla öz torpaqlarını bir az Azərbaycan, bir az Türkiyə ərazisi hesabına genişləndirmək yolunu tutdular. Ənvər paşaya təqdim etdikləri mə'lum layihədə onlar təkcə Qarabağı deyil, Sürməli, Naxçıvan, Ordubad, Axalkələk, Eçmiədzin, İrəvan qəzası, Borçalı, Qazax bölgələrini, Zangəzur qəzasını da üstəlik tələb etdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Cənubi Qafqaz respublikaları arasında bütün mübahisəli məsələləri və ixtilafları dinc yolla həll etmək üçün hər üç respublika nümayəndələrinin iştirakı ilə müşavirə keçirməyi təklif etdi. Bu məqsədlə 1918-ci ilin noyabrında Tiflisdə konfrans çağırıldı. Lakin Ermənistan hökumətinin nümayəndəsi gəlmədiyi üçün konfrans baş tutmadı.

1918-ci ilin oktyabrında Gürcüstanla Ermənistan arasında müharibə başlandı. Hərbi əməliyyatları dayandırmaq üçün Azərbaycan hökuməti işə qarışmalı oldu. Hər iki ölkənin parlamentlərinə Azərbaycan parlamentinin göndərdiyi teleqramlarda deyilirdi ki, mübahisəli məsələləri qan tökmək yolu ilə deyil, sülh danışıqları aparmaq yolu ilə həll etmək lazımdır.

Ermənistanla Azərbaycan arasında da vəziyyət təxminən belə idi. Ermənistan hər vasitə ilə AXC-ni müharibəyə çəkməyə, bu işdə özünü təmizə çıxarmağa çalışırdı. Hətta Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın işğal edilməsi planlarını həyata keçirmək üçün oraya silahlı qüvvələr yeritdi.

Əzəli Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ torpaqlarını ələ keçirməyə can atan erməni hökuməti heç nədən — nə kütləvi qırğınlardan, nə də onlarca yastıyış məntəqəsini yer üzündən silməkdən çəkinmirdi.

1919-cu ilin yanvarında daşnaklar Şuşa qəzasında 9 kəndi dağıtdılar, İrəvan quberniyasındakı 60-dan çox kəndi məhv etdilər.

Fətəli xan Xoyski ermənilərin silahlı basqınlarına e'tiraz əlaməti olaraq Ermənistan hökumətinə göndərdiyi notada yazırdı: "Ermənistan Respublikasının bu cür hərəkətlərinin tamamilə yolverilməz olduğunu bir daha qeyd edir, erməni qoşunlarının təcavüzkarlıq hərəkətlərinin dərhal dayandırılmasında qəti təkid göstərir və sizə bunu bildirməyi özümə borc sayıram ki, əgər dinc müsəlman əhaliyə qarşı hərbi əməliyyatlar davam etdirilərsə mənim hökumətim öz vətəndaşlarının həyatını və əmlakını qorumaq üçün təcili tədbirlər görməyə məcbur olacaq, mümkün olan nəticələr üçün isə məs'uliyət Ermənistan hökumətinin üzərinə düşəcəkdir."

Beləliklə, Ermənistanın Dağlıq Qarabağı siyasi və diplomatik

vasitələrlə Azərbaycandan qoparıb özünə ilhaq etmək cəhdləri boş çıxıdı.

Azərbaycan Demokratik Respublikası Zaqafqaziyada yaşayan bütün türklərin və ümumiyyətlə müsəlmanların milli mənafeələrinin ardıcıl və prinsiplial müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Bu məqsədlə 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə Ermənistanla Azərbaycan arasında saziş imzalandı. Razılıq əldə edildi ki, toqquşmalar dayandırılсын və bir daha silaha əl atılmasın. Bütün mübahisəli məsələlər, o cümlədən sərhəd məsələləri danışıqlar vasitəsilə həll edilsin.

1919-cu il noyabr sazişinə əsasən Azərbaycan öz hərbi hissələrini Zəngəzurdan çıxarıandan sonra Ermənistan tərəfi bu sazişi kobud surətdə pozaraq Zəngəzura nizami qoşun hissələri göndərdi. Azərbaycan kəndlərinin talanı və dinc Azərbaycan əhalisinə vəhşicəsinə divan tutulması geniş miqyas aldı. 1919-cu il dekabrın 14-də Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə Bakıda erməni — Azərbaycan konfransı açıldı. Konfransı ADR-in xarici işlər naziri M.Ə.Cəfərov açdı. Konfransın gündəliyinə sərhədləri dəqiqləşdirmək, qaçqınlar, dəmir yolu və ticarət haqqında müqavilələr imzalamaq məsələləri daxil idi. Lakin konfrans Ermənistan nümayəndələri tərəfindən əsassız şəkildə rədd edildi. 1919-cu il dekabrın 19-da Azərbaycan hökuməti müttəfiq dövlətlərin baş komissarından xahiş etdi ki, Zəngəzurda talan və qırğının dayandırılması üçün mümkün olan bütün tədbirləri görsün. 1920-ci ilin yanvarında Ermənistanın hərbi fəaliyyəti daha da gücləndirildi. Belə bir şəraitdə Dağlıq Qarabağda erməni qoşunları talanlar törətdi.

1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin beynəlxalq vəziyyəti ağırlaşmışdı. Sovet Rusiyası hərbi hissələrinin Azərbaycana hücumu ərəfəsində Moskvaya gəlmiş erməni nümayəndələri ərazi güzəştləri müqabilində Azərbaycan hökumətini devirmək işində öz yardımını təklif edirdilər. Şübhəsiz ki, mart ayının ortalarında Qarabağda plana uyğun şəkildə erməni qiyamının baş verməsi və Azərbaycan ordusunun Qarabağa cəlb edilməsi əvvəlcədən hazırlanmış təxribatçılığın nəticəsi idi.

Elə bu vaxt 1920-ci il aprelin ortalarında Azərbaycan Respublikasının sərhədləri yaxınlığında Dərbənd rayonu və Dağıstan Hüdudlarında Sovet ordu hissələri toplanmağa başlamışdı. Azərbaycan hökuməti bunun səbəblərini Sovet tərəfindən soruşarkən RSFSR xarici işlər nazirinin müavini, milliyyətçə erməni olan L.M.Qaraxandan Sovet Rusiyasının ticarət iqtisadi-münasibətlərə dair danışıqlara hazır olması barədə teleqram alınması xeyli dərəcədə taktiki maneərlərlə bağlı idi.

1920-ci il aprel ayının 26-da Sovet Rusiyası hərbi hissələrinin Azərbaycan sərhədlərində fəallaşdığı bir vaxtda Ermənistan

hökuməti barışıq imzalamaq xahişi ilə çıxış etdi. Lakin gec idi. Azərbaycanın taleyi artıq Moskvada həll edilmişdi. Ölkə daxilində təxribatçılıq işi ilə məşğul olan azərbaycanlı, erməni, rus və digər millətlərdən olan bolşeviklər öz fəaliyyətlərini XI Qırmızı Ordunun komandanlığı ilə, xüsusilə hərbi İnqilab Şurasının üzvü Q.K.Orconikidze ilə sıx əlaqələndirirdilər. A.İ.Mikoyan başda olmaqla Azərbaycan bolşevikləri XI Qızıl Ordunun Azərbaycanı işğal etməsi əməliyyatının vaxtının müəyyən edilməsində fəal iştirak edirdilər.

1920-ci il aprelin 26-27-sində Azərbaycan sərhədlərinin Sovet Rusiyası tərəfindən təcavüzə məruz qaldığı zaman Azərbaycan hökuməti aprelin 27-də müttəfiqlərin Tiflisdəki nümayəndələrindən xahiş edirdi ki, onlar Azərbaycana hücum etməməsi üçün Ermənistan hökumətinə təsir göstərsinlər. Aprel ayının 28-də Ermənistan hökuməti bildirdi ki, onların orduları dayandıqları mövqelərdən irəliləməyəcəklər, Azərbaycana hücum etməyəcəklər. Bunun müqabilində onlar bir sıra şərtlər irəli sürürdülər. Lakin riyakarlıq edirdilər. Hər şey həll edilmişdi. Sovet ordusu təcavüz etdi.
*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildi.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN ŞİMALİ QAFQAZ DİPLOMATİYASI

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə gedən yol 1917-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Rusiyada cərəyan edən hadisələrlə sıx surətdə bağlıdır. Rusiyada yaranmış müvəqqəti hökumətin ilk addımlarından biri bu regionda vəziyyəti sabitləşdirməyə yönəldilmişdi. Bu məqsədlə 1917-ci il mart ayının 9-da Zaqafqaziyanı idarə etmək üçün Dövlət Dumasının yerli deputatlardan ibarət xüsusi komitəsi yaradıldı. Komitəyə kadet V.A.Xarlamov sədrlik edirdi. Komitənin tərkibinə menşevik A.İ.Çxenkel, sosial-federalist knyaz Abaşidze, bitərəf M.Y.Cəfərov və kadet M.İ. Papacanov daxil idilər. Xüsusi Zaqafqaziya komitəsi əslində hadisələrin gərginliyi fonunda batıb qaldı, Zaqafqaziya kimi mürəkkəb və çətin regionda sabitliyi təmin etmək üçün əsaslı addımlar atmaqda acizlik göstərdi.

Lakin Zaqafqaziya siyasi hadisələrin gedişində bir sıra dəyişikliklər baş verdi və 1918-ci il fevral ayının 10-da Zaqafqaziya seymi yaradıldı. May ayının sonuncu ongünlüyündə isə Zaqafqaziya seyminin dağılması açıq-aydın hiss edilirdi. Mayın 27-də keçmiş Seymin müsəlman fraksiyasının ayrılıqda keçirdiyi iclasda Azərbaycanın müstəqilliyinin e'lan edilməsi və milli şura yaradılması haqqında qərar qəbul edildi.

Yeni dövlətin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin adlandırılması İrani narahat etməyə başladı. İran rəsmi dairələri şübhələndirdilər ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti Türkiyənin köməyi ilə Cənubi Azərbaycanı onlardan almaq məqsədi güdür. 1918-ci il ayının 4-də Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan arasında dostluq müqaviləsinin imzalanması bu şübhələri daha da artırdı. Bu narahatçılığa son qoymaq üçün Azərbaycan hökuməti müxtəlif xarici yazışmalarda "Qafqaz Azərbaycanı" ifadəsini işlətməyə başladı.

Beynəlxalq aləmdə tanınmaq üçün milli hökumət ağır, üzücü, çətin, lakin riyakarlıqdan uzaq olan şərəfli bir yol keçmişdir. Mövcud olduğu iki il ərzində beynəlxalq aləmdə cərəyan edən ziddiyyətli proseslər, məğlublarla qaliblərin ixtilafı, qalib dövlətlərin öz aralarında olan didişmələri milli respublikanın vəziyyətini xeyli ağırlaşdırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sıx əlaqə saxladığı ilk respublikalardan biri Dağıstan-dağlılar ittifaqı idi. Ermənistan və Gürcüstandan fərqli olaraq Azərbaycanla Dağıstan arasında

münasibətlər daha yaxın idi. Azərbaycan hökuməti Bakıya gəldikdən sonra, Dağıstanla iqtisadi və siyasi sahədə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün geniş imkan yarandı. 1918-ci il oktyabrın 23-də Azərbaycan hökuməti ilə Dağlılar ittifaqı hökuməti arasında siyasi məsələlər üzrə ilkin müqavilə bağlandı.

1918-ci il dekabrın 7-də Dağlılar respublikasının nümayəndəsinin qonaq kimi islahat etdiyi Azərbaycan parlamentinin fəaliyyətə başlaması ilə əlaqədar Dağlılar hökuməti də parlament təşkil etməyi qərara aldı.

Dağlı Respublikasının Azərbaycan hökuməti yanındakı nümayəndəsi Əlixan Qandəmir tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurasının sədrinə təqdim edilən notada göstərilirdi: "dekabrın 15-də Şimali Qafqaz respublika ittifaqı şurası-parlament öz işinə başladı... Ümid edirik ki, yeni təşkil olunmuş kabinet qardaş Azərbaycan və Şimali Qafqaz xalqları arasında həmrəyliyin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayacaqdır".

1919-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanla Dağlılar respublikası arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Azərbaycan hökuməti öz şimal qonşularına maliyyə yardımı göstərmiş və ona 10 milyon manat həcmində borc vermişdi.

Bu dövrdə Azərbaycan könüllülərinin bir dəstəsinin Dağıstana göndərilməsi barədə danışıqlar gedirdi. Azərbaycanın Dağlılar respublikasındakı nümayəndəsi 1919-cu ilin aprelinde Teymurxan-Şuradan öz hökumətinə göndərdiyi məlumatda yazırdı: "Dağıstanın Azərbaycana ilhaq edilməsi məsələsi bu saat çox ciddi müzakirə edilir. Bir çox camaat xadimlərinin ricasına görə mən sizə şifrə ilə bir teleqram göndərib, bu xüsusdə sizin prinsip etibarilə razılığınız haqqında məlumat verməyinizi rica etmişəm.

Zəmin hazırdır... Teymurxan-Şuraya bir Azərbaycan alayının göndərilməsi xüsusində hökumət ilə danışmağa mənə icazə vermənizi rica edirəm. Çünki Azərbaycanın müqəddəratı Dağıstanın umudu bir surətdə müdafiəsindən asılıdır."

Bu dövrdə Dağıstan əhalisində Azərbaycana küclü meyl yaranmışdı.

Azərbaycanla Dağıstan arasında mə'nəvi siyasi yaxınlıq hələ milli respublikaların ilk dövrlərində meydana çıxmış və 1918-ci ildə Dağıstanın Azərbaycana birləşdirilməsi haqqında Dağlılar respublikasının özündə layihə hazırlanmışdı, həmin layihə F.Xoyskinin Dağlılar respublikasının liderləri Çeremoyev və Çəbaliyevlə görüşlərində müzakirə edilmişdi.

1919-cu ilin əvvəllərində Azərbaycan hökuməti məvcud təhlükə ilə əlaqədar Qafqaz respublikalarının siyasi həmrəyliyinin yaradılmasının təşəbbüscüsü kimi çıxış etmiş, Dağıstana,

Gürcüstana və Ermənistana bu barədə müraciət edilmişdi.

Azərbaycan hökuməti Qafqazda sülh və əmin-amanlıq bərqərar edilməsinə sə'y göstərirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Gürcüstanla əlaqələrin mehriban qonşuluq və işgüzar prinsiplər üzərində qurulmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Eyni zamanda Gürcüstanın da öz növbəsində Azərbaycanla iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsində marağı vardı. Gürcüstan iqtisadiyyatının bərpası və inkişafı xeyli dərəcədə Bakı neftindən asılı idi. Ümumiyyətlə Qafqaz Respublikaları arasında bir sıra ciddi siyasi, iqtisadi, maliyyə və ərazi-inzibati problemlər mövcud idi ki, bunu da Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə 1919-cu ilin aprelində Tiflisdə çağırılmış Qafqaz konfransı həll etməli idi. Azərbaycan nümayəndə heyətinə xarici işlər naziri M.Cəfərov, parlamentin üzvləri F.Xoyski və X.Xəsməmmədov daxil idilər. Azərbaycan nümayəndə heyətinin ciddi cəhdlərinə baxmayaraq, Qafqaz konfransı gözlənilən nəticəni vermədi. Ermənistan və Gürcüstan tərəfindən Azərbaycana qarşı irəli sürülən əsassız ərazi iddiaları və Denikin ordusunun öz və'dini pozaraq Dağlılar Respublikasına hücum etməsi konfransın işinin pozulması ilə nəticələndi.

1919-cu il fevralın sonunda Cənubi Rusiya komissarı S.Orconikidze Dağlı Respublikasına mə'lumat vermişdi ki, "Mərkəzi sovet hökumətinin qərarı ilə Dağlılar Respublikasının müstəqilliyi tanınır". Lakin bu tanınma Dağlılar respublikasının Denikinə qarşı mübarizə aparması üçün real maddi və hərbi yardımla tamamlanmadı.

Denikin Dərbəndə doğru hərəkəti Azərbaycanda böyük həyəcana səbəb oldu. İyunun 13-də Bakıda və digər şəhərlərdə böyük mitinq və nümayişlər keçirildi. Bu nümayişlərdə Respublikanın suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunmasının zəruriliyi, habelə bu istiqamətdə əlavə tədbirlərin görülməsi hökumətdən tələb edilirdi. Denikin işğalına qarşı mübarizədə xalq və hökumət həmrə'y idi. Hökumətin başçısı N.Yusifbəyli nümayişçilər qarşısında çıxış edib nəinki Azərbaycanın müdafiə edilməsinin zəruriliyini, eyni zamanda Dağıstanın Denikinçilərdən azad edilməsinin vacibliyi məsələsini qoymuşdu. Denikin təhlükəsi Zaqafqaziya Respublikalarının əməkdaşlığını zəruri edirdi. Lakin bu respublikalar yaranmış olan təhlükə ilə bağlı eyni vəziyyətdə deyildi. Əgər Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları cəbhəyanı zolaqda yerləşirdilərsə, Ermənistan bir qədər bu zolaqdan uzaqda idi. Digər tərəfdən Denikin təhlükəsi ilə bağlı Ararat (Ağrı) respublikasının öz planları var idi. Denikinçilər Zaqafqaziya respublikalarının hərbi ittifaqının yaranmasına qarşı bütün vasitələrlə mübarizə aparırdılar, müxtəlif yollarla onları zəiflətməyə cəhd göstərirdilər. Azərbaycan hökuməti

Qafqaz regionunda daşnak təcavüzü ilə, Denikin və qırmızı təhlükə ilə qarşılaşdığı bir zamanda onun tanınmış, ən nüfuzlu dövlət xadimləri Parisdə qalıb dövlətlərin sülh konfransında Azərbaycanın istiqlaliliyyətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması uğrunda mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan nümayəndələri yanvar ayının 20-də Şimali Qafqaz və Gürcüstan nümayəndə heyətləri ilə birlikdə İstanbula gəldi. Lakin Parisə getmək üçün bir sıra ciddi maneələr meydana çıxdı. Bu zaman bədxah qonşu kimi, ermənilər Azərbaycana qarşı deyil, Gürcüstana və Dağlılar Respublikasına qarşı da mübarizə aparırdı.

Parisdə olduğu birinci ay ərzində Azərbaycan nümayəndələri Polşa, Gürcüstan, Dağlı, Ermənistan və İran nümayəndələri ilə danışıqlar aparmış, ingilis nümayəndəliyinin üzvü Maddet, ABŞ nümayəndəliyinin üzvü Morqentau ilə görüşlər keçirmişdilər.

Parisdə Qafqaz dövlətləri konfederasiyası yaradılması ilə bağlı müvafiq nümayəndəlikləri öz aralarında bir sıra görüşlər keçirdilər. Dağlılar Respublikasının Denikin tərəfindən işğal edilməsi, erməni nümayəndələrinin isə "Böyük Ermənistan" iddiaları Qafqaz konfederasiyasını qeyri-mümkün etdi. Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının qovuşmaq arzusu ermənilərin və Denikinin günahı üzündən baş tutmadı.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN XARİCİ SİYASƏTİ

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Milli Şurası "Əqdnamə" ilə müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığını e'lan etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranan kimi fəal xarici siyasət fəaliyyətinə başladı. Mayın 30-da Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı barədə mə'lumatı Türkiyə, Almaniya, Avstriya, Macarıstan, Fransa, Böyük Britaniya, ABŞ, Bolqarıstan, Rumıniya, İran, İspaniya, Hollandiya, Rusiya, İsveç, Ukrayna, Norveç və Danimarka xarici işlər nazirlərinə göndərdi.

Əvvəl aparılmış danışıqların davamı olaraq, Batumda Osmanlı nümayəndələri ilə Azərbaycan nümayəndələri arasında 1918-ci il iyun ayının 4-də dostluq və sülh haqqında müqavilə imzalandı. Bu müqaviləyə görə Osmanlı hökuməti "qayda-qanunu və ölkənin təhlükəsizliyini tə'min etmək üçün ehtiyac olduğu təqdirdə Azərbaycan hökumətinə silahlı qüvvələrlə yardım etməyi" öz öhdəsinə götürürdü. Müqavilənin bu bəndinə uyğun olaraq Osmanlı hökuməti Nuru paşanın başçılığı ilə əvvəl tə'limatçılar qrupunu, sonra bir diviziyanı, daha sonra isə daha bir diviziyanı Azərbaycana göndərdi.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk ciddi diplomatik addımları 1918-ci ilin yayında İstanbul görüşlərində atıldı. Ondan asılı olmayan şərtlərə görə konfransın baş tutmadığına baxmayaraq, Azərbaycan nümayəndə hey'əti xarici ölkə, ilk növbədə Dördlül İttifaqı ölkələri nümayəndələri ilə vacib əlaqələr qurmuş, Azərbaycan hökumətinin bu və ya başqa məsələlərdə mövqeyini bildirmiş və müdafiə etmişdir. Türkiyə ilə hərtərəfli əlaqələrin əsası qoyulmuşdur. Sultan Türkiyəsi və Demokratik Azərbaycan nümayəndələri arasında bu və ya digər məsələlərdə ziddiyyətlərin olmasına baxmayaraq, Osmanlı imperiyası müstəqil Azərbaycan dövlətinin təşəkkülündə əvəzsiz rol oynadı. Azərbaycan-Osmanlı münasibətləri bu dövrdə ümumilikdə normal inkişaf edirdi.

1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanmış Mudros Sülh müqaviləsi Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyətini kökündən dəyişdirdi. Osmanlı imperiyası ilə yanaşı onun Qafqazda müttəfiqi hesab edilən Azərbaycan iştirak etmədiyi müharibədə məğlub sayıldı. Mudros Sülhünün şərtlərinə görə, Türkiyə qoşunları Azərbaycanı tərk etməli, müttəfiq qüvvələri tərəfindən Bakının tutulmasına mane olmamalı,

Zaqafqaziya dəmiryolu üzərindəki nəzarət hüququnu isə Antantaya güzəştə getməli idi. Azərbaycan hökuməti bu müqaviləni pisləyib, Türkiyə və Antanta hökumətlərinə özünün qə'ti e'tirazını bildirdi. Bununla belə, yaranmış vəziyyət, xüsusi ilə Antantaya müqavimətin mə'nasızlığı və mümkünsüzlüyü Azərbaycanın xarici siyasəti qarşısında yeni vəzifələr qoyurdu. Azərbaycan hökuməti ingilis müdaxiləsi qarşısında nəinki öz varlığını qoruya bildi, həm də çox qısa müddətdə yad qüvvələrin əlini Bakıdan kəsməyə nail oldu.

1919-cu ilin avqustunda ingilis qoşunlarının Qafqazı tərk etməsi (ingilis qoşunları Bakıya 1918-ci ilin noyabrında daxil olmuşdu) burada yeni siyasi vəziyyət yaratdı. Azərbaycan hökuməti milli təhlükəsizliyin tə'mini üçün yeni yollar axtarmaq məcburiyyətində idi. Rusiyanın hər cür qəbildən olan təcavüzkar niyyətlərindən Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq üçün əlavə xarici amil tələb edilirdi. Antanta ölkələri Qafqazın müstəqil dövlətlərini Denikin təhlükəsindən qorumaq üçün öz hərbi hissələrindən sipər kimi istifadə edilməsinə razı olmadılar. İngilis qoşunlarının gətməsi ilə Azərbaycanda heç bir xarici ölkənin hərbi qüvvəsi qalmadı.

1918-ci ilin noyabrında yaranmış "Araz Türk Respublikası" və daha sonra Cənub-Qərbi Qafqaz Türk Respublikası" ilə əlaqələr Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətində öz qarşısında qoyduğu strateji məqsədə — Qara dənizə çıxış yolu əldə etməyə nail olmağa imkan vermədi. Lakin bilavasitə onun təşəbbüsü ilə Batuma beynəlxalq statusun verilməsi, yə'ni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi təhlükəsizliyinə cavab verə biləcək amilin gerçəkləşməsi üçün şərait yarandı. Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının varlığını qorumaq, buradakı türk-müsəlman əhalinin təhlükəsizliyini tə'min etmək kəskin problem kimi qalmaqla yanaşı, Cənubi Qafqazda yaranmış yeni dövlətlər arasında qurulan münasibətlərdə mə'nfi amil rolu oynadı. Naxçıvan bölgəsinin erməni işğalı altında qalmamasının əsas səbəbi isə yerli əhalinin fədakarlığı və Anadolu türklərinin ona yardımı oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcudluğunun bütün dövrü ərzində ölkənin şimalında baş verən hadisələri çox diqqətlə izləməyə məcbur idi. Burada yaranmış Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası öz varlığı ilə Azərbaycanın təhlükəsizliyi üçün əlavə amil yaradırdı. Ona görə də Azərbaycan hökuməti Dağlılar Respublikası ilə əlaqələrin inkişafına çalışır, bu dövlət qurumunun general Denikinə qarşı müqavimətinə köməyini əsirgəmirdi. Lakin, Denikinın Könüllü Ordusu Şimali Qafqaz üçün olduğu kimi, Azərbaycan üçün də ölümcül təhlükə idi. Ona görə də, general Denikinə münasibətdə diplomatik çeviklik tələb edilirdi.

Qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı dostluq münasibətlərinin qurulması

zərurəti Azərbaycanın cənub qonşusu İranla da normal münasibətlər yaratmasını tələb edirdi.

İran tərəfi Arazın şimalında "Azərbaycan" adlı dövlətin yaranması və onun gec-tez Cənubi Azərbaycana təsir edəcəyindən təşvişə düşdüyünü tezliklə büruzə verdi. Azərbaycan hökumətinin İrana ərazi iddialarının olmadığını gören İran tərəfi tezliklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibətini dəyişdi. Paris sülh konfransının əvvəlində "qədim İran torpaqları" olan Şimali Azərbaycana iddialarını bildiren İran diplomatiyası, az sonra İranın şimalında müstəqil dövlətlərin, xüsusən müsəlman dövlətinin yaranmasını İranın mənafeyinə uyğun olduğunu vurğulamağa başladı. Parisdə olan Azərbaycan və İran nümayəndə heyətləri arasında danışıqların nəticəsində iki ölkənin konfederativ dövlət prinsipində birləşməsi haqqında ilkin sənəd imzalandı. Beləliklə, Azərbaycan 1918-1920-ci illərdə bütün qonşuları ilə diplomatik münasibətlər qurdu və qonşu ölkələrin hamısında diplomatik nümayəndələr (səfirliklər) yaratdı.

Lakin qonşu ölkələrin Azərbaycan istiqlalını tanıması müstəqilliyin dönməzliyinin təmin edilməsi üçün kifayət deyildi. Dünyanın o vaxtkı ən böyük dövlətləri tərəfindən Azərbaycan müstəqilliyinin tanınması əski metropoliyanın iddiaları və birbaşa təcavüz qarşısında önəmli rol oynaya bilərdi.

Xarici siyasətin ana xəttini təşkil edən bu vəzifənin həyata keçirilməsində — Azərbaycan istiqlalının tanınması və qorunub saxlanmasında Qərb ölkələrinin himayəsini əldə etmək işinə ölkənin ən nüfuzlu şəxsləri cəlb edilmiş, bu sahəyə birinci dərəcəli əhəmiyyət verilmişdir. Parisə göndəriləcək nümayəndə heyətinin başçısı təyin edilməmişdən öncə Ə.M.Topçubaşov İstanbul, Vyana və Berlina, eləcə də Ermənistan və Gürcüstanın mərkəzlərinə səlahiyyətli səfir təyin edilmişdi.

İstanbulda görüşləri zamanı Osmanlı tərəfi Topçubaşovu səmimiyyətlə qəbul etmiş, Azərbaycana mümkün olan hər cür köməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Topçubaşov İstanbulda ikən Osmanlı hökumətinin üzvlərindən başqa, Ukrayna, İran, Rusiya, ABŞ, İtaliya, İsveç, Hollandiya və Ermənistanın rəsmi nümayəndələri ilə görüşmüş, beynəlxalq vəziyyət və sülh konfransı haqqında onlarla fikir mübadiləsi etmiş, Qərb ölkələrinin nümayəndələrinə Azərbaycan haqqında məlumatlar vermişdir.

1919-cu ilin sonlarında beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsi Azərbaycanın siyasi durumunda müvafiq dəyişikliklər yaratdı. Sovet Rusiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı diplomatik təzyiqlərə başladı. 1920-ci il yanvarın 2-də Çiçerin Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinə ilk notasını göndərdi. Bu yeni müstəqil

dövlətlərin istiqlalının tanınması məsələsinə Paris Sülh konfransının münasibətini bildirməsini sür'ətləndirdi. 1920-ci il yanvar ayının 11-də lord Kerzonun təklifi ilə Paris konfransının Ali Şurası Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlalının de-facto tanınması haqda yekdilliklə qərar qəbul etdi.

Azərbaycan nümayəndə heyəti daha sonra London və San-Remo konfranslarında iştirak etdi. Bu konfranslarda Azərbaycanın da maraqlarına toxunan bir sıra məsələlər, o cümlədən Batum məsələsi müzakirə edildi. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin ən böyük diplomatik uğuru şübhəsiz, Azərbaycan müstəqilliyinin de-facto tanınması və Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərin subyektinə çevrilməsi idi. Azərbaycan məsələsi ilk dəfə olaraq, Rusiyanın daxili problemləri çərçivəsindən çıxdı. Bu, tarixi qələbə idi.

MAHAL MƏMMƏDLİ
tarix elmləri doktoru, professor.

TƏRLAN AĞAYEV
tarix elmləri namizədi, dosent.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN NÜMAYƏNDƏ HEY'ƏTİ PARIS SÜLH KONFRANSINDA

Paris sülh konfransı fasilələrlə 1919-cü il yanvarın 28-dən 1920-ci il yanvarın 21-nə kimi davam etmişdir. Konfrans birinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş dövlətlərin məğlub olmuş dövlətlərlə sülh müqavilələri hazırlamaq və bağlamaq üçün çağırıldıqları beynəlxalq konfrans idi. Azərbaycan hökuməti konfransa böyük ümid bəsləyirdi. Bunun üçün o, hələ 1918-ci il noyabrın 7-də Paris sülh konfransına nümayəndə göndərilməsi haqqında nazirlər kabineti sədrinin məruzəsini dinləyərək, xarici işlər nazirinə tapşırırmışdı ki, komissiyanın hey'ətini lazımi həddədək tamamlasın. Onu təlimatla, statistik və digər materiallarla təmin etsin.

Hökumətin 1918-ci il 24 noyabr tarixli qərarı ilə Xarici işlər nazirliyinin sərəncamına nümayəndə hey'ətinin təşkili və səfəri üçün 2,5 milyon manat məbləğində kredit verilmişdi. Bundan da "məqsəd Azərbaycana aid tarixi, etnoqrafik, statistik və başqa materialları yaymaq yolu ilə Avropa və Amerika ictimaiyyətini Azərbaycanın vəziyyəti ilə geniş tanış etmək" idi.

Nümayəndə hey'ətinə görkəmli siyasi xadim Əlimərdan bəy Topçubaşov rəhbərlik edirdi. Nümayəndə hey'ətinin üzvləri Məmmədhasən Hacinski, Əkbərağa Şeyxülislamov, Əhməd bəy Ağayev (o, Türkiyədə tutulub saxlanmış və buna görə də Parisə gedə bilməmişdi), Ceyhunbəy Hacıbəyov, Məhəmməd Məhərrəmov, Miryaqub Mehdiyev isə nümayəndə hey'əti yanında müşavir idilər.

Nümayəndə hey'əti qarşısında belə bir vəzifə qoyulmuşdu ki, bütün üsul və vasitələrlə Azərbaycanı qorunmalı və onun tam istiqlaliyyətinə nail olmalıdırlar. Bununla yanaşı hökumət nümayəndə hey'ətinə tapşırırmışdı ki, İrəvan quberniyasının müsəlman rayonları əhalisinin fiziki varlığının və bu rayonların ərazi toxunulmazlığının qorunması üçün müttəfiq dövlətlər qarşısında dərhal və təxirəsalınmaz məsələ qaldırınsınlar.

Nümayəndə hey'əti müxtəlif sənəd və materiallarla təmin olunmuşdular. Onların arasında aşağıdakı sənədlər var idi: Türkiyə ilə Azərbaycan Respublikası arasında bağlanmış müqavilənin surətləri, neft kəməri haqqında, dəmir yolları haqqında, dəmir yollarının neft və neft məhsulları ilə təchizi haqqında müqavilələr, Dağlılar

Respublikası ilə dostluq haqqında müqavilə, Qafqazdakı Alman nümayəndə hey'ətinin alman koloniyaları haqqında təqdim etdiyi müqavilənin layihəsi, Azərbaycan ilə Ermənistan arasında sazişin mətni, "Gürcüstan-Azərbaycan sərhədləri" və "Ermənistan-Azərbaycan sərhədləri"nin xəritələri, Qafqazın etnoqrafiya xəritəsi və sair.

Nümayəndə hey'əti Azərbaycanın müsəlman əhalisinə qarşı erməni quldur dəstələrinin törətdiyi cinayətlərin təhqiqi üzrə fevqəladə İstintaq komissiyası materiallarının 6 cildini özü ilə götürmüşdü. 1919-cu ilin iyununda Paris sülh konfransında nümayəndə hey'ətinin ünvanına fevqəladə İstintaq komissiyasının daha əlavə materialları-fotoşəkillər, diapozitivlər, nümayəndə hey'əti getdikdən sonra tərtib edilmiş protokolların surətləri, avqust ayında isə könüllülər ordusu, "Araz-Türk respublikası", Şərur-Naxçıvan rayonu haqqında, Zaqafqaziya respublikalarının konfransı haqqında materiallar, ərazi komissiyalarının qaçqınlar və köçkünlər məsələsinə dair iclaslarının protokolları, respublikanın iqtisadiyyatına dair icmal, dəmir yolu və poçt-teleqraf məsələlərinə dair protokollar və digər sənədlər göndərilmişdi.

1919-cu il fevralın 12-də AXC hökuməti, Paris konfransında iştirak edəcək nümayəndə hey'ətinin başçısı Ə.M.Topçubaşova göndərdiyi əlavə teleqramda yazırdı: "Xahiş edirəm Bakıda ingilis baş qubernatorluğunun buraxılması barədə lazım olan kəslər qarşısında sizdən asılı olan bütün tədbirləri görəsiniz, yoxsa ki, ikihakimiyyətlik yaranır, hökumətimizin nüfuzu yerə düşür və yerli ingilis hakimiyyət orqanları tərəfindən daxili işimizə müdaxilə getdikcə artır. Bu cür vəziyyət dövlət nöqteyi-nəzərdən getdikcə dözülməz olur."

1919-cu il martın 14-də nümayəndə hey'ətinə göndərilmiş növbəti teleqramda bir daha təkid edilirdi ki, nəyin bahasına olursa-olsun, Bakıdakı ingilis baş qubernatorluğunun ləğvinə nail olunsun. Bundan başqa nümayəndə hey'ətinə ciddi tapşırıq verilirdi ki, "Qarabağı, Naxçıvanı, Sürməlini Ermənistanın iddialarından; Axalkalakini, Axalsixini, Borçalını isə Gürcüstanın iddialarından qoruyun". Konfransda respublikanın tanınmasına nail olmaq da başlıca vəzifələrdən biri idi və buna nail olundu.

Antanta Azərbaycanı tanıdıqdan sonra laqeydlik göstərən RSFSR hökuməti bu məsələnin üstünə qayıtdı. 1920-ci il fevralın 9-da Çiçerin Leninə yazırdı: "Xoyski bildirir ki, bizimlə onun hökuməti arasında danışıqlar yalnız Azərbaycan Respublikasının istiqlal və suverenliyinin qeyd-şərtsiz tanınması əsasında aparıla bilər. Xoyskinin cavabı belə bir məsələni gündəliyə çıxarır ki, biz bununla razılaşmalı deyilikmi? Eyni zamanda Kirov yoldaş bildirir ki,

Zaqafqaziya Diyar komitəsi bizim tərəfimizdən Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınmasını labüd hesab edir. İndi Nərimanov yoldaş da bu fikirdədir... "Məktubda göstərilirdi ki, "Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması indiki hökumətin müstəqilliyinin tanınması demək deyildir. Antanta Rusiyanın istiqlaliyyətini tanısa da, Rusiya hökumətini tanımır... Antanta Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanıdıqdan sonra biz geri qala bilmərik".

Lakin Rusiyanın dövlət orqanları məsələnin həllini yenə də yubadırdılar. 1920-ci il fevralın 14-də Kirov Bakıya Naneşvilinin adına belə bir teleqram göndərdi: Xalq Xarici İşlər Komissarlığı xahiş edir ki, Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması məsələsinə dair təcili olaraq ətraflı əsaslar verilsin. Bu suallara ətraflı cavablar vermək lazımdır: Azərbaycanın vəziyyəti, hökumətin, sənayeçilərin, millətçi ünsürlərin Sovet Rusiyası barəsində mövqeyi, ingilislərə münasibət:orada ingilis qoşunları varmı; Xəzər donanması kimin əlindədir; Azərbaycanın tanınması hökumətin mövqeyini möhkəmlətməzmi; hökumətin mövqeyi nə dərəcədə möhkəmdir və nəyə əsaslanır, buna Azərbaycan kommunistlərinin özləri necə baxırlar; Azərbaycan ilə Gürcüstan, Ermənistan ilə Dağıstan arasında münasibətlər necədir, onlar Denikinə yardım göstərirlərmi və sair. Tanımaq məsələsini yalnız bu mə'lumatları aldıqdan sonra həll etmək olar.

Beləliklə, Çiçerinin dili ilə desək Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınması demək olmasa da, Sovet Rusiyası Azərbaycanın istiqlaliyyətini də tanımadı. Antantaya gəldikdə o, da gec tanıdı, gecikdi, daha doğrusu tanımağının siyasi cəhətdən əhəmiyyəti olsa da, əməli cəhətdən keyri olmadı. Daha doğrusu təcavüzün qarşısını ala bilmədi.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNDƏ VƏTƏNDAŞLIQ

Vətəndaşlıq nədir? Vətəndaşlıq dövlətə hüquqi mənsubiyyətlikdir. O ciddi və aydın normalarla tənzim edilir. Adətən bütün dövlətlərin qanunvericiliyi vətəndaşlığı doğrulmaqla (filiatsiya) yə'ni naturalaşmaqla müəyyən edir. Vətəndaşlıq müəyyənləşdirilərkən 2 prinsip əsas götürülür:

1. Milli — qan hüququ prinsipi. Uşağın vətəndaşlığı valideynlərin vətəndaşlığından asılıdır;
2. Ərazi — torpaq hüququ prinsipi. — uşağın vətəndaşlığı doğrulduğu yer ilə müəyyənləşdirilir.

BMT-yə üzv olan bütün dövlətlər üçün icrası vacib sayılan "İnsan hüquqları haqqında" Bəyannamənin 15-ci maddəsində göstərilir; "Hər bir insanın vətəndaşlıq hüququ var. Heç kəs vətəndaşlıqdan və ya vətəndaşlığı dəyişmək hüququndan məhrum edilə bilməz". Bu sənəd 1948-ci ildə qəbul edilmişdir. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti BMT-dən də 30 il əvvəl bu prinsipləri e'lan etməklə şərqdə demokratiyanın özülünü qoymuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan ərazisində tarixən yaranmış dövlətlər içərisində ən yüksək zirvədə durandır. Məhz o Azərbaycan Respublikasının sələfi oldu.

Vətəndaşlıq tarixi dövlətçilik tarixi ilə başlanır. XX əsrədək vətəndaşlıq və vətəndaş hüquqları ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə müxtəlif şərtlərə görə: əmlak, nəsəl, təhsil, vergi, cins və s. müəyyənləşdirilirdi. Bu gün belə asanlıqla qəbul edilən vətəndaşlıq prinsipləri uzun müddətli və çətin mübarizələrin məhsuludur.

Azərbaycanda vətəndaşlıq tarixinə nəzər salaq. Quldarlıq quruluşunda vətəndaşlıq Manna, Atropatena, Albaniya dövlətlərinin təmsalında çox qısa müddəti əhatə etmiş və yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmamışdır. Ona görə də həmin dövrdə dövlətçilik və hüquq formalaşmamışdır.

Azərbaycan ərazisində feodalizmdə vətəndaşlıq yadelli işğallara qarşı mübarizə ilə yanaşı bərqərar oldu. Azərbaycan əvvəl sasanilərin, sonra ərəblərin əsarəti altına düşdü. İmperiyasının süqutundan sonra isə farsların və rusların hakimiyyəti altına düşdü.. Müstəqil olmağımız dövrdə idarəçilik forması və qanunlar bizimki deyildi və əfsuslar olsun, belə dövrlər tariximizdə çox olmuşdur.

Müstəqil feodal dövlətlərimizdən Sacilərle başlayıb, Şirvanşahlar və Eldəgəzlər dövlətlərində davam etdirilən Azərbaycan dövlətçiliyi

öz hüquqi təşəkkülünü Azərbaycan Səfəvi İmperiyasında tapdı. Nəhayət, azərbaycanlılar öz ərazisində üstünlüyə və siyasi idarəçiliyə nail oldular. Lakin bu da iki əsr yarımından artıq davam etmədi. Sonradan xanlıqlar dövründə formalaşması başa çatmayan Azərbaycanın dövlətçilik və vətəndaşlıq prinsipləri XIX əsrin I yarısından XX əsrin əvvəllərində tam aradan götürüldü. Müstəmləkə boyunduruğu altında olan Şimali Azərbaycanın sakinləri Rusiya monarxiyasının, Cənubi Azərbaycan sakinləri isə İran imperiyasının təbəələri sayıldılar. Bütün bu dövrlər ərzində digər müsəlman xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da müsəlman hüququ — Qur'anda toplanmış hüquq normaları tətbiq edilmişdir. Lakin bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, bu hüquq normaları işğalçılar tərəfindən onların maraqlarını təmin etmək üçün istifadə olunurdu, ona görə də fiqh¹ elminin bu gün başa düşülən məzmunu həmin dövrdə tətbiq edilmirdi.

Azərbaycan tarixinin şanlı sahifələrindən birini açan, onu müstəmləkə əsarətindən xilas edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti oldu. Sivil dünyanın qabaqcıl nümunələrinə əsaslanan, öz fədakar oğullarının mübarizəsi əsasında qurulan, milli istiqlalımızın ilk nümunəsi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İstiqlal bəyannaməsinin 4-cü bəndində müstəqil dövlətin azad vətəndaşlığı haqqında təminat verirdi. Bütün dünya dövlətlərinə bəyan edildi ki, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məşəb, sinif, məslək və cins fərqi gözləmədən qələmrovunda yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təminat eləyir". 18 günlük Tiflis fəaliyyətindən sonra Milli hökumət Gəncəyə köçdü və sentyabrın 15-dək fəaliyyətini orada davam etdirdi. Bu müddət ərzində AXC-in qəbul etdiyi sənədlərdən biri də 1918-ci ilin avqustunda müzakirə edilib, təsdiq olunan vətəndaşlıq haqqında qanun oldu. Həmin qanuna əsasən milliyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanda yaşayan və doğulan bütün millətlərin nümayəndələri Azərbaycan vətəndaşı hesab edilirdi. Azərbaycandan xaricdə yaşayan azərbaycanlılar da Azərbaycan vətəndaşlarıdır, onlar istədikləri vaxt Vətənə qayıda bilərlər.

M.Ə. Rəsulzadə "Əsrimizin Səyavuşu" əsərində qeyd edir ki, "hər şeydən əvvəl Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşların bərabər hüquqla yaşaması üzərində qurulmuşdu. Burada hər bir insanın möhtərəm şəxs, Azərbaycan vətəndaşı olduğu üçün hüququ saxlanırdı. Kişi, qadın, müsəlman, xristian, türk, türk olmayan cins və milliyyət fərqi qoymadan, varlı-kasıb, sahibkar-işçi, torpaq sahibi-muzdur, öyrətən-tələbə, möhtərəm-cahil, sinif,

¹ Fiqh islam hüququna aid elmdir.

məslək, təbəqə, rütbə, vəzifə, nəsil, bilgi imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar məmləkətin idarəsində iştirak edir, qanunverən qurumlara girmək haqqına sahib edilir. İnsan nə varına görə haqlı, nə də yoxsulluğu görə haqsız görünürdü».

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti İslamın dini ehkamlarını: Allah bütün insanları bərabər yaradıb və heç kəsin başqasının taleyini həll etmək hüququ yoxdur; Allahın insana verdiyi ömür və azadlığı heç bir kim ala bilməz»; ... insan - Allah məxluqu toxunulmazdır və s. - yerinə yetirməyə çalışaraq ədalətli bir cəmiyyət qurmuşdu. O cəmiyyətdə bərabərliyin qızıl qanunu — «Özünə rəva bilmədiyini başqasına da etmə» prinsipi əsas yer tuturdu.

Hazırda qüvvədə olan Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının 52,53-cü maddələri Azərbaycan vətəndaşlığını belə müəyyənləşdirir: "Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və Hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquqi və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində və ya Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından doğulmuş şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır".

"Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda vətəndaşlığından məhrum edilə bilməz." "Azərbaycan Respublikası, vətəndaşlarının hüquqi müdafiəsinə təminat verir və onlara hamilik edir". Vətəndaşlıq hüququnun bu məzmununda qəbul edilməsi Azərbaycan Respublikasının 1948-ci ildə BMT tərəfindən qəbul olunmuş «İnsan hüquqları haqqında» Bəyannaməsinə əməl etməsinin və eyni zamanda varisi olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin işini davam etdirməsinin təzahürüdür.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN MİLLİ TƏHSİLƏ QAYĞISI

Azərbaycan tarixində mühüm rol oynamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqın təhsil səviyyəsinə xüsusi qayğı göstərmişdir. Bunu Azərbaycan parlamentində müzakirə olunan 315 qanun layihəsindən 19-nun maarif və təhsil məsələlərinə həsr edilməsi, Azərbaycan dilində dərsliklərin hazırlanması və nəşri üzrə hökumət komissiyasının daha məhsuldar işləməsi faktları bir daha sübut edir. Parlamentin qəbul etdiyi qanunlarda məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin, ibtidai və orta məktəblərinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün böyük islahatlar keçirilməsi və ali məktəblər açılması nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan hökuməti yarandığı ilk gündən maarif işlərinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi. O təhsilin səviyyəsini yüksəltmək və müəllim kadrlarına olan ehtiyacı ödəmək üçün ölkənin 8 şəhərində qısamüddətli pedaqoji kurslar təşkil etmişdi. Həmin kurslarda dərs demək üçün yerli milli kadrlarla yanaşı Türkiyədən də 50 nəfər müəllim də'vət edilmişdi.

AXC hökumətinin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri 1918-ci il iyunun 27-də ana dilinin dövlət dili e'lan edilməsi oldu. Lakin ana dilini mükəmməl bilən ixtisaslı kadrların az olması nəzərə alınaraq, rus dilinin müvəqqəti işlədilməsinə də icazə verilirdi. Azərbaycan hökumətinin 28 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə müəyyən olunurdu ki, bütün ibtidai məktəblərdə təhsil şigirdlərin öz ana dilində aparılmalı, azsaylı xalqların ibtidai məktəblərində isə dövlət dili olan Azərbaycan - türk dili bir fənn kimi məcburi surətdə tədris edilməli, orta ixtisas və ümumtəhsil məktəblərində isə tədris məcburi surətdə dövlət dilində aparılmalı idi. Azərbaycan - türk dilini bilməyən qeyri azərbaycanlı şagirdlər üçün III və IV siniflərdə rus şö'bələri açılır və burada Azərbaycan - türk dili elə intensiv surətdə tədris olunurdu ki, cəmi iki ildən sonra həmin şagirdlər artıq bu dildə təhsillərini davam etdirə bilirdilər.

hələ 1918-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda ali məktəb açmaq ideyası yaranmışdı. Sonralar Bakı universitetinin ilk rektoru olan prof. V. Razumovski xatırlayırdı ki, Zaqafqaziya respublikasının maarif naziri Fətəli xan Xoyskinin rəsmi qəbulunda olan zaman o Bakıda universitet təşkil etməyin məqsədəuyğunluğundan söhbət açmışdır. Lakin 1918-ci il mayın axırında Zaqafqaziya respublikasının 3 müstəqil dövlətə bölünməsi nazirə o vaxt bu arzusunu həyata keçirməyə macal vermədi.

1918-ci ilin iyulunda Tiflisdəki ali qadın kursları Zaqafqaziya universitetinə çevrildi. Həmin ilin oktyabrında isə Gürcüstan hökuməti Tiflisdə ikinci bir universitet - gürcü universiteti açdı və təhsilin rus dilində aparıldığı Zaqafqaziya universitetinə özəl ali məktəb statusu verdi. Hökumətin maddi yardımından məhrum olan və yalnız tələbələrin təhsil haqqı hesabına yaşamaq məcburiyyəti qarşısında qalan Zaqafqaziya universiteti başqa yerə köçmək üçün Bakı və digər şəhərlərlə danışığa başladı. 1919-cu ilin əvvəlində Azərbaycan Cümhuriyyəti Xalq Maarif nazirinin müavini H.Şahtaxtinski Tiflisə gedərək Zaqafqaziya universitetinin Bakıya köçürülməsini təklif etdi. Universitetinin rektoru prof. V. Razumovski bu də'vəti qəbul edərək universitet şurasında Bakıya köçmək təklifi ilə çıxış etdi və Bakıda şəraitə öyrənmək üçün universitet nümayəndə hey'ətinin başında buraya gəldi.

1919-cu il aprelin 8-də Azərbaycan hökuməti Bakıda universitet açmaq haqqında qərar qəbul edərək maarif nazirliyinə tapşırırdı ki, 1919-1920-ci dərslər ilində universitetin fəaliyyətə başlaması üçün əməli tədbirlər görsün. Mayın 19-da isə Azərbaycan Dövlət Universitetini yaratmaq üçün V. Razumovskinin sədrliyi ilə hökumət komissiyası yaradıldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda rus dilli universitetin tərəfdarları ilə yanaşı əleyhdarları da var idi. Parlamentdə deputatların bir hissəsi, hökumətin bə'zi üzvləri, siyasi partiya və ictimai təşkilatların bir çox görkəmli xadimləri rus dilli universitetin yaradılmasına qarşı çıxış edirdilər. Cəmiyyətin bütün təbəqələrində və mətbuatda bu məsələ qızğın müzakirəyə səbəb oldu. M.Rəsulzadə, H.Ağayev, S.Ağamalıoğlu, C.Hacinski, Ə.Pepinov və parlamentin başqa nüfuzlu üzvləri çıxış edərək tədrisin rus dilində aparıldığı universitet açmağın tarixi zərurət olduğunu izah etdilər. M.Şahtaxtinski «Azərbaycan universiteti» məqaləsində bu zərurəti sadə dillə belə izah edirdi: «İctimai və siyasi zərurət tələb edir ki, biz rus alimlərindən istifadə edib rus dilində təhsil verən universitet açaq... Rus dilində açılacaq universiteti biz milliləşdirməli və türkləşdirməliyik. Bu tarixi şəraitin yaratdığı zərurətdir».

Nəhayət, 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan parlamenti Azərbaycan Dövlət Universitetinin tə'sisi haqqında qanun qəbul etdi. 1919-1920-ci dərslər ilində ADU-da yalnız iki fakültə - tibb və tarix-filologiya fakültələrini açmaq mümkün oldu. Universitetdə ilk dərslər 1919-cu il noyabrın 15-də başladı. Əsrimizin əvvəlindən bu günə kimi Azərbaycan elminə və maarifinə çıraq tutan universitetimizin yaradılması xalqımızın tarixində ən əlamətdar mə'dəni hadisə oldu. Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin dediyi kimi: «Azərbaycan Demokratik Respublikasının qiymətli yadigarı Bakı

Dövlət Universiteti Azərbaycanda ali təhsil sisteminin yaradılmasında, demək olar ki, liderlik etmişdir».

1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan Dövlət Universitetinin açılması haqqında qanunla bərabər Parlament 1919-1920-ci dər ilində 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dünyanın müxtəlif ali məktəblərində təhsil almaq üçün dövlət hesabına xaricə göndərilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu məqsəd üçün dövlət 7 milyon manat vəsait ayırdı. Xaricdə təhsil almaq üçün azərbaycanlı gənclər Fransa, İtaliya, Almaniya, İngiltərə, Türkiyə və b. ölkələrin ali məktəblərinə yola salındı. Dövlət hesabına xaricdə ali təhsil alan tələbələr təhsillərini başa vurduqdan sonra hökumətin göndərişi ilə tə'yinat yerlərində 4 il işləməyə borclu idilər. həmin tələblərdən çoxu sonralar vətənə qayıdıb Azərbaycan elminin, təhsil sisteminin və incəsənətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri ilə xalqımızın sonsuz məhəbbətini qazana bildilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşadı. Lakin bu müddətə o, təhsil sahəsində həyata keçirdiyi tədbirləri ilə xalqımızın ictimai fikir tarixində böyük iz buraxdı, onun milli mənlük şüurunun özünə qaytarılmasının əsasını qoydu.

MAHAL MƏMMƏDLİ
tarix elmləri doktoru, professor.

FƏRMAN ƏHMƏDOV
tarix elmləri namizədi, dosent.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN MİLLİ TARİXİMİZİN TƏDRİSİNƏ MÜNASİBƏTİ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün 23 aylıq fəaliyyəti dövründə milli tariximizin tədrisinə xüsusi diqqət yetirmiş və qayğı göstərmişdir. Lakin Cümhuriyyət milli tariximizi, indiki kimi, türk dünyasının tarixindən təcrid edilmiş şəkildə öyrənməyi məqsəduyğun hesab etmirdi. Əksinə, onlar Azərbaycanı türk dünyasının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edir və onun tarixini bu məkanda öyrənməyi lazım bilirdilər. Bununla əlaqədar olaraq onlar orta məktəb şagirdləri üçün təxmini dərslər proqramı işləyib hazırlamışdılar. Proqrama əsasən şagirdlər yaş səviyyələrinə uyğun şəkildə müntəzəm olaraq orta məktəbin III sinfindən etibarən öz tarixlərini öyrənməli idilər. Bunun üçün xüsusi proqram tərtib edilmişdi.

Proqramın ümumi məzmunu aşağıdakı kimi idi:

1. Köçəri türk qəbilələri, tayfaları və xalqları.
2. Qədim türk dövlətləri.
3. Mahmud Qəznəvi sülaləsinin hökmranlıq dövrü (X-XII əsrlər).
4. Səlcuq türkləri və onların mədəni xidmətləri (XI-XIV əsrlər).
5. Çingiz xanın və onun sələflərinin dövrü (1183-1226).
6. Qızıl Orda və onun sərhədləri (XIII-XV əsrlər. Qərbdə Dunaydan — Fin körfəzinə qədər, şərqdə İrtiş hövzəsindən - Ob çayının aşağı axınına qədər, cənubda Qara dəniz, Xəzər dənizi, Aral dənizi və Balxaş gölüne, şimalda isə Novqorod torpaqlarına qədər).
7. Teymurilər dövləti, Şahrux və Uluqbəy (1370-1507).
8. Böyük moğollar haqqında qısa mə'lumat (1526-1858).
9. Osmanlı dövlətinin yaranması. Gənc türklər hərəkatına qədər (1300-1922). I Osman, I Urxah, I Bəyazid, I Murad, II Məhəmməd, I Səlim və Qara Mustafa haqqında qısa mə'lumat.
10. Türküstan rəhbərləri Şubani xan, Abdulla xan, Abdulla Qazi və başqaları haqqında mə'lumat.
11. Azərbaycan haqqında tarixi arayış. Şah Abbas, Nadir şah və Şirvan şahları haqqında mə'lumat.

Orta məktəb şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş Proqramın əsas müddəaları bunlar idi. Bu Proqram təkcə türk uşaqları üçün deyil,

Cümhuriyyətin ərazisində yaşayan bütün xalqların uşaqları üçün nəzərdə tutulurdu. Proqramdan aydın olur ki, şagirdlər xronoloji ardıcılıqla əvvəl köçəri türk tayfalarının, sonra onların yaratdıqları türk dövlətlərinin və görkəmli türk dövlət başçılarının, daha sonra isə Azərbaycan türklərinin tarixini öyrənməli idilər. Bizcə prinsip e'tibarilə bu proqram daha doğru və dürüst proqram idi. Ona görə ki, orqanizmin bir hissəsini, onun digər hissələrindən təcrid edilmiş şəkildə öyrənməzlər. Bu mə'nada Azərbaycan türkləri də ümumi türk dünyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu orta məktəb şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş proqram idi. Təəssüf ki, əlimizdə ali məktəb tələbələri üçün tərtib edilmiş heç bir sənəd yoxdur. Bu da təbiidir. Ona görə ki, Cümhuriyyət hakimiyyətə gələndə respublikada heç bir ali məktəb yox idi. Buna baxmayaraq onlar bu sahədə də böyük xidmət göstərdilər. 1919-cu ildə onlar İndiki Bakı Dövlət Universitetini yaratdılar. Düzdür, Sovet imperiyası dövründə bunu uzun müddət xalqdan gizlətdilər, lakin «cidanı çuvalda gizlətmək olmaz», nəticədə hamıya mə'lum oldu.

Universitet tələbələri üçün tarix fənninin tədrisinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bununla əlaqədar əlimizdə heç bir rəsmi sənəd olmasa da, mə'lumdur ki, bu proqram heç şübhəsiz orta məktəb proqramının davamı və inkişafı olmalı idi. Daha doğrusu orada qoyulan problemlər universitet tələbələrini səviyyəsinə uyğun olaraq daha da inkişaf etdirilməli və dərinləşdirilməli idi.

Bizim tariximiz dünyanın ən qədim və ən zəngin tarixlərindən biridir. Lakin e'tiraf edək ki, həm də ən çətin tarixlərdən biridir. Bu isə onun dərinə və həvəslə öyrənilməsinə az da olsa öz mənfi tə'sirini göstərir. İndi bizə mə'lum olur ki, bunun səbəbi milli tariximizin ümumtürk dünyasının tarixindən təcrid olunmuş şəkildə, bir tərəfli qaydada tədris edilməsidir. Belə ki, tariximizin ümumtürk dünyası ilə əlaqədar olan hissəsinin hadisələri kəsilib götürüldüyünə görə, bə'zi hadisələr bitməmiş yarımçıq qalır. Bu da istər-istəməz tariximizin öyrənilməsinə xeyli ağırlaşdırır. Bu həm də ona bənzəyir ki, bir ailə üzvünün həyat və fəaliyyətini, onun doğulub boya-başə çatdığı ailənin digər üzvlərindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənəsən. Bizcə bu sahədə Cümhuriyyətin təcrübəsindən istifadə edilməli, tariximizin türk dünyasının tarixi ilə əlaqədar olan hissələri açılıb göstərilməli və onun ağırlıq gətirən tərəfi aradan götürülməlidir. Belə olsa tələbələr özünə qayıdışı da sür'ətlənər, vətənpərvərliyi və milli iftixar hissi də artar. Mə'lumdur ki, türk özünə qayıdanda daha güclü, daha qüdrətli və daha qüvvətli olur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən sonra Sovet imperiyası dövründə tariximizin tədrisinin faciəli dövrü başlandı. Tariximiz türk dünyasının tarixindən təcrid edildi, onun tədrisinə

cəmi 70 saat vaxt verildi. Əsas diqqət «SSRİ tarixi» və «Sov. İKP tarixi» fənnlərinə yönəldildi. Həmin fənnlər vasitəsilə tələbələr tarix əvəzinə, üzdənirəq «beynəlmiləçilik dərsi» keçdilər. Rusa, erməniyə və farsa qarşı məhəbət ruhunda tərbiyə edildilər. Yaşadıqları torpağın onlara məxsus olmadığı, özlərinin isə gəlmə olduğu «sübut edilirdi». Milli mənsubiyyətləri, mənşələri və dilləri inkar edilirdi. Beləcə tələbələr Vətən və vətənpərvərlik hissələrindən məhrum edilir soyudulub manqurta çevrilirdilər. Torpağı, ərazini, sərhədləri qorumaq, ərazi bütövlüyünə nail olmaq kimi nəcib hissə və duyğulardan məhrum edilirdilər. Hesab edirdilər ki, bu torpaq onların deyildir. Müdafiəsi ilə də onlar məşğul olmamalıdır. İnamla demək olar ki, son illər milli ordunun ön cəbhədəki məğlubiyyətinin bir sıra səbəbləri olsa da, onun ən başlıca səbəbi gənclərin milli tariximizi bilməməsindən, ərazini qorumaq üçün ya qalib gəlmək, ya da şəhidlik zirvəsinə yüksəlmək lazım gəldiyini bilməməkdən irəli gəldi. Beləliklə, imperiya dövründə bizim milli tariximiz SSRİ tarixinin tərkib hissəsi e'lan edildi, türk dünyası ilə bütün əlaqələr kəsildi, türk dünyasının cahangirləri adam yeyənlər kimi qələmə verildi. SSRİ tarixi kafedralarının qolu zorlu müdirləri isə Azərbaycan tarixi kafedralarını ləğv edib özlərinə qatırdılar. İddia edirdilər ki, Azərbaycan SSRİ-nin tərkib hissəsi olduğu kimi, Azərbaycan tarixi də SSRİ tarixi kafedrasının tərkibində olmalıdır. Beləliklə, millətin izi hər yerdən silinib götürülürdü.

Sovet imperiyası Azərbaycan tarixi elminə «ictimai elm» damğası vurub, onu marksizm-leninizm əsasları elmləri sırasına daxil etdi. Halbuki, Azərbaycan tarixi ictimai elm olmayıb humanitar elmdir. Elmlər isə öz xarakterinə görə iki hissəyə bölünürlər: təbiətşünaslıq elmlərinə və humanitar elmlərə. Tarix elmi, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan tarixi humanitar elmdir. «İctimai elm» anlayışına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, əslində belə bir elm yoxdur. Bu «elm» Kommunist partiyasının quraşdırması idi. Bu partiya Marksın və Leninin ideyalarını bir yerə yığıb onu «marksizm-leninizm əsasları» adlandırmışdı. Sonra marksizm-leninizm əsaslarını öz ideologiyası e'lan etmişdi. Daha sonra marksizmin üç mənbəyi və üç tərkib hissəsi əsasında marksist-leninçi siyasi iqtisad, fəlsəfə, elmi kommunizm və Sov. İKP tarixi fənnləri yaradıb, onlara bir yerdə «ictimai elm» adı vermişdi. Ona görə də imperiya dövründə bir çox ali məktəblərdə Azərbaycan tarixi «ictimai elm» lərə qatılır, bir kafedra yaradılır və «İctimai elm kafedrası» adlandırılırdı. Beləliklə, Azərbaycan tarixi ictimai elmlərin içərisində əridilir, əslində o da siyasətə çevrilirdi. SSRİ dağıldıqdan, Kommunist partiyası buraxıldıqdan, marksizm-leninizm əsaslarından imtina edildikdən sonra

«ictimai elm» lərə də son qoyuldu.

İndi Azərbaycan tarixini yenidən «ictimai elm» adlandırmaq — elmi, nəzəri və siyasi cəhətdən səhv, əməli cəhətdən isə zərərli dir. Beləliklə, indi «ictimai elm» yoxdur və bizcə bu əlavə söz-söhbəti də yığıdırmaq vaxtıdır.

Sual olunur, bəs indi, müstəqilliyimiz dövründə Azərbaycan tarixinin tədrisi nə vəziyyətdədir? Qətiyyətlə demək olar ki, qeyri-qənaətbəxş vəziyyətdədir. Belə ki, müstəqillik dövründə də ən çox əziyyət çəkən fənn Azərbaycan tarixidir. Daha doğrusu müstəqillik dövründə əziyyət çəkən iki fənn olubsa, onun biri Azərbaycan tarixi olmuşdur. Faktlara keçək. Düzdür, imperiya dağıldıqdan sonra dərhal «SSRİ tarixi» və «Partiya tarixi» fənnləri ləğv edildi, «Azərbaycan tarixi» fənninin saatları 70-dən 170-ə qaldırıldı. Dərs yükləri artdı, kafedralara əlavə ştatlar verildi, kənardan əlavə professor-müəllim hey'əti dəvət edildi, «Azərbaycan tarixi» kafedraları guruhagur işləməyə başladı, Azərbaycan tarixçilərinin isə sevincinin həddi-hüdudu olmadı. Üzlərdə təbəssüm hamı deyirdi: «Bax, müstəqillik budur».

Təəssüf ki, milli tarixçilərin sevinci uzun sürmədi. Elə bir ildən sonra, növbəti dərs ilində Azərbaycan tarixi 70 saat ixtisar edilib, 100 saata endirildi. Bir ildən sonra daha 30 saat da ixtisar edilib, imperiya dövrünün 70 saati həcmində saxlanıldı. Beləliklə, yenidən dərs yükləri azaldı, ştatlar ləğv edildi, kafedralar isə «Balıqçı ilə balıq nağılı»ndakı vəziyyətə düşdülər: «Köhnə daxma, köhnə təhnə, qarı və qoca». Hələ bu harasıdır. Sovet təhsil sistemindən — bakalavr və magistr adlanan dünya təhsil sisteminə keçidlə əlaqədar olan sənədi aldıqdan sonra mə'lum oldu ki, Azərbaycan tarixinin daha 50 faiz ixtisar edilməsi nəzərdə tutulur. Bundan dəhşətə gələn Azərbaycan tarixçiləri sözün əsl mə'nasında «üsyən» qaldırdılar. Tarixçilərimizdən prof. Yaqub Mahmudov, prof. Süleyman Əliyev, prof. Tofiq Əliyev, prof. Qurban Məmmədov, prof. Süleyman Məmmədov və başqaları üsyanın daha fəal iştirakçıları oldular. Onlar nazirliyin rəhbərliyinə, qəzet redaksiyalarına və respublika ictimaiyyətinə müraciət etdilər, milli tariximizin tədrisinin təhlükə qarşısında olduğu haqqında həyəcan təbili çaldılar.

E'tiraf edək ki, bu nəcib «üsyən»da biz də iştirak edirdik. Bu münasibətlə bir bir neçə məqalələrlə çıxış etdik («Tarixini yaşada bilməyən bir xalq özünü tanıya bilməz». «Yeni Azərbaycan», 12 mart 1997. «Azərbaycan tarixi saatlarının azaldılması arxa cəbhənin ideoloji cəbhədə xəyanətidir», «7 gün», 16 oktyabr 1997. «Ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» Azərbaycan tarixi. Mühazirə mətnləri. Bakı, «Elm», 1997, səh. 7-8). Təəssüf ki, bütün bunların heç

birinə məhəl qoyan və əhəmiyyət verən olmadı. Beləliklə, milli tariximizin tədrisi özbaşına axına buraxıldı. Əlbəttə vətənpərvər rektorlar vardır. Belə rektorların işlədiyi ali məktəblərdə «Azərbaycan tarixi» kafedraları özünü yaxşı hiss edir.

Lakin bir də başqa cür rektorlar vardır ki, onların rəhbərlik etdikləri ali məktəblərdə milli tariximiz özünü pis hiss edir. Ən dəhşətlisi də budur ki, onlar hələ də milli tariximizə «ictimai elm» kimi baxırlar.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın oldu ki, müstəqillik dövründə də milli tariximizin tədrisinin vəziyyəti normal deyildir. Halbuki, onun tədrisinin vəziyyətini normallaşdırmaq olar və lazımdır. Buna onun haqqı hamıdan çoxdur. Xüsusilə də ona görə ki, imperiya dövründə milli tariximizə laqeydlik göstərilir, onun öyrənilməsi imperiya qüvvələrini təmin etmir və ona qarşı böyük bir aclıq yaradırdı. Müstəqillik dövründə isə bu aclıq ləğv edilməlidir. Bizim fikrimizcə bu aclığı ləğv etmək və milli tariximizin tədrisini normallaşdırmaq üçün aşağıdakı islahatlar həyata keçirilməlidir.

1. Hər şeydən əvvəl milli tariximiz xüsusi statusa malik olmalıdır. Məsələn, imperiya dövründə marksizm-leninizm hansı statusa malik idisə, müstəqillik dövründə də milli tariximiz həmin statusa malik olmalıdır. İmperiya marksizm-leninizmi öz ideologiyası e'lan etdiyi kimi, müstəqil dövlətimiz də milli tariximizi öz ideologiyası e'lan etməlidir. Bunun üçün tariximiz bütün elmi və nəzəri, ideya və siyasi, mülkü və əməli əsaslara malikdir.

2. Azərbaycan tarixinin saatlarına yenidən baxılmalı, onun həcmi ya müstəqilliyimizin ilk illərindəki 170 saata, ya da imkan olduğu təqdirdə 200 saata çatdırılmalıdır.

3. Azərbaycan tarixi bütün ali məktəblərdə qəbul və buraxılış imtahanlarına, kurs və semestr imtahanlarına, aspirantların qəbul imtahanlarına və namizədlik minimumlarına salınmalıdır.

4. Milli tariximizi öyrənmək üçün Azərbaycan vətəndaşları və xaricdə yaşayan vətəndaşlar üçün kurslar və dərnlər yaradılmalı, bunun üçün ali məktəblərin və akademiyanın professor-müəllim hey'ətindən istifadə edilməlidir.

5. Bütün idarə və müəssisələrdə hüquqşünas mütəxəssislər olduğu kimi, tarixçi və dilçi mütəxəssislər də olmalıdır. Tarixini və dilini bilməyən gənc mütəxəssislər rəhbər işə qəbul edilməməlidirlər.

6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə olduğu kimi, milli tariximiz ümumtürk dünyası tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi öyrənilməlidir.

7. Milli tariximizin üstündən «ictimai elm» damğası bir-dəfəlik və həmişəlik olaraq götürülməlidir.

8. Milli tariximizin öyrənilməsi ümumxalq işinə və ümummilliy işinə

çevrilməlidir. 9 Ali məktəblərin professor-müəllim hey'ətinin əmək haqqını artırıb heç olmazsa minimum istehlak zənbili səviyyəsinə çatdırmaqla onların dilənçiliyinin qarşısı alınmalıdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə, sovet imperiyası dövründə və müstəqilliyimiz dövründə milli tariximizin tədrisinin vəziyyəti belə olmuşdur və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri əsasən bunlardan ibarətdir.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNDƏ «MÜSAVAT» PARTİYASININ APARICI ROLU

«Müsavat» — ərəb sözüdür, «bərabərlik» deməkdir. «Müsavat» partiyası 1911-ci ilin oktyabr ayında Bakı şəhərində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Abbas bəy Kazımsadə və Tağı Nağı oğlu tərəfindən yaradılmışdır. «Müsavat»-ın proqramı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən işlənilib hazırlanmış və 1917-ci il oktyabrın 26-30-da partiyanın I qurultayında qəbul edilmişdir. Məhz bu qurultayda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin çıxışının sonuncu sözləri «insanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal» xalqımızın mübarizə şüarına çevrildi.

1917-ci il fevral inqilabından sonra «Müsavat» partiyası Azərbaycanın siyasi həyatının ən nüfuzlu qüvvəsinə çevrildi. 1918-ci ilin oktyabrında Bakı sovetinə keçirilmiş seçkilərdə «Müsavat»-ın bütün digər partiyaları ötüb keçərək səslerin 40 faizini toplaması bunu danılmaz fakt kimi sübut etdi.

1917-ci il 9-12 noyabrda «Müsavat»-ın rəhbərliyi ilə Zaqafqaziya müsəlmanları Milli Komitələrinin Bakıda Konfransı keçirildi. 1918-ci il fevralın 23-də «Müsavat» partiyası «İttihad», «Hümmət» və «Müsəlman sosialist bloku» partiyaları ilə birlikdə fraksiya halında Zaqafqaziyanın qanuverci orqanı — Zaqafqaziya Seyminin açılışında iştirak etdi. Otuz deputatdan ibarət olan bu fraksiyaya Məhəmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərlik edirdi. Ermənilərin və gürcülərin üstünlük təşkil etdiyi bu Seymdə «Müsavat»-ın aparıcı rol oynadığı fraksiya böyük çətinliklərlə üzləşmiş, «Zaqafqaziya istiqlalı» uğrunda gərgin mübarizə aparmalı olmuşdur. Azərbaycan tarixinin ən faciəli səhifələrindən olan 1918-ci ilin mart soyqırımı və ariantasiyaların müxtəlifliyi Zaqafqaziya Seymi daxilində iğtişaş və narazılıqları daha da artırdı və ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirdi. 1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi sonuncu iclasını keçirib özünün buraxıldığını e'lan etdi. Ertəsi gün keçmiş Seymə daxil olan Azərbaycan nümayəndələri iclas keçirərək Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürdü və Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurasını e'lan etdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. Bu zaman «Müsavat» lideri Batumda türklərlə diplomatik danışıqlar aparırdı.

1918-ci il mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclası üç əsas məsələni müzakirə etdi. 1. Yelezavetpoldakı vəziyyət. 2. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Batumdan teleqramı və məktubunun oxunması. 3.

Seymin buraxılması ilə əlaqədar Azərbaycanın vəziyyəti.

Milli Şuranın bu iclasında mə'lum «Əqdnamə» qəbul edildi. Bu siyasi sənəd altı maddədən ibarət idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk rəsmi dövlət sənədi bu «Əqdnamə» «Müsavət» partiyasının proqramına uyğun olaraq tərtib edilmişdi. Bunu Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının ideoloqlarından biri olan Mirzəbala Məhəmmədzadə daha təsirli ifadə etmişdir. O yazırdı: «Azərbaycan xalqının milliyət halından çıxıb millət halına gəldiyinə və dövlət şəklində təşəkkül etdiyinə dəlalət edən bu tarixi sənəddəki maddələrin eyni ilə «Müsavət» proqramından alınmış olduğu şəkk və şübhə götürməz bir həqiqətdir».

1918-ci il mayın 28-də Milli Şura 9 nazirdən ibarət hökumətin birinci kabinetini təşkil etdi ki, onların üçü «Müsavət» partiyasının üzvləri idi: Xarici işlər naziri — Məmməd Həsən Hacinski, Ədliyyə naziri — Xəlil bəy Xasməmmədov, Maliyyə və Təhsil naziri — Nəsim bəy Yusifbəyli. Beləliklə, olduqca mürəkkəb bir şəraitdə gərgin mübarizə aparmalı olan Milli Şuranın daxili və xarici siyasət xəttinin müəyyənləşdirilməsində və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində digər partiyalara nisbətən «Müsavət»-in rolu və əməyi daha çox olmuşdur. Bu böhranlı günlərdə ən aydın ideyalarla çıxış edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Mirzəbala Məhəmmədzadənin, Nəsim bəy Yusifbəylinin çiyinə ağır və tarixi bir yük düşmüşdür.

Təsadüfi deyildir ki, 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı dostluq müqaviləsi kimi rəsmi, tarixi sənədi imzalayanlar məhz müsavətçilər — Milli Şuranın sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Məmməd Həsən Hacinski olmuşlar. İyunun 17-də İstanbul Beynəlxalq Konfransına göndərilən Azərbaycan Demokratik Respublikasının nümayəndə hey'əti də «Müsavət» partiyasının üzvlərindən seçilmişdi — Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xəlil bəy Xasməmmədov, Aslan bəy Səfikürdlü. Nümayəndə hey'ətinə konfrans iştirakçıları ilə siyasi, iqtisadi, maliyyə, hərbi məsələlərlə bağlı danışmaq aparmaq və müqavilələr bağlamaq səlahiyyətləri verilmişdir.

Əvvəl daşnak-bolşevik diktaturasının, sonra isə «Sentrokaspi» diktaturasının əlində olan Bakıya köçmək mümkün olmadığından 1918-ci il iyunun 16-da Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçmüşdür. Bu gündən etibarən Milli Şuranın qarşısında duran ən ciddi problem Bakının azad edilməsi idi.

İstanbulda Beynəlxalq konfransın keçirildiyi günlərdə gərgin çalışan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Tələt Paşa, Ənvər Paşa, alman səfiri Bernsdroffs görüş keçirmiş və iyunun 4-də bağlanmış «Dostluq müqaviləsi»-nə əsasən Bakını azad etmək üçün türk

qoşunlarını Azərbaycana də'vət etmişdilər. Məhz bu məsələnin də həllində «Müsavət» partiyasının tarixi rolu danılmazdır. Müsavətçilər gecə-gündüzlü çalışaraq daşnak-bolşevik diktaturasının fitnələrini izləyir, onların hərəkatları və harada yerləşmələri haqqında türk ordusuna mə'lumat çatdırırdılar. Bu barədə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin xatirələri çox maraqlıdır: «Türk ordu qərargahına xəritə, plan yetişdirmək üçün «Müsavət» partiyası bütün qüvvəsi ilə çalışırdı. Hər gün dəniz və quru yolla arkadaşımız Abbas bəy vasitəsi ilə şəhərdəki əsgərlərin hərəkatları haqqında mə'lumat verilir. Bolşeviklər bu mə'lumatların sür'ətlə öyrənilməsinə heyrat edirdilər». Nəhayət, 1918-ci il sentyabrın 15-də türk qoşunlarının kəskin hücumu və yardımı ilə Bakı şəhəri azad edildi. Beləliklə, 1918-ci il sentyabrın 17-dən Bakı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı oldu.

İlk milli Azərbaycan dövlət quruculuğu prosesində ən böyük nailiyyətlərdən biri Azərbaycan parlamentinin yaradılması oldu. 1918-ci il noyabrın 19-da Milli Şuranın II iclasında müsavətçilər Azərbaycanda müvəqqəti Ali Qanunverici orqanın yaradılması haqqında qərar qəbul etdilər. «Müsavət» partiyasının lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə dekabrın 7-də parlamenti açmaq və millət vəkillərini təbrik etmək kimi şərəfli və tarixi bir vəzifə nəsim oldu. O, həm də «Müsavət» partiyasının «Bəyənəmə»-sini e'lan etdi. Bu parlament 17 ay yaşadı və bu müddət ərzində hökumətin 3 kabinəsi yaranmışdı: (Mə'lum olduğu kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə 5 kabine yaranmışdı. Həm Parlament, həm də hökumətdəki bütün ağırlığı çiyinlərində daşıyan məhz «Müsavət» partiyası olmuşdu. Belə ki, parlamentdə ən güclü fraksiya müsavətlə bitərəf demokratlar birləşməsi idi. Parlamentin cəmi 85 deputatından 38-i bu fraksiyada birləşmişdi.

Müsavətçilər Azərbaycan parlamentinin komissiyalarında fəal iştirak edirdilər. Parlamentin 1919-cu il 26 fevral tarixli iclasında sədr H.Ağayev bildirdi ki, digər fraksiyalar komissiyalara bir adam verdiyi halda, müsavət hər komissiyada bir neçə nəfərlə təmsil olunur. Bu da müsavətçilərin parlamentdəki aparıcı rolunu bir daha təsdiq edirdi. Müsavətçilərin gərgin fəaliyyəti nəticəsində gənc Azərbaycan dövləti getdikcə möhkəmlənirdi. «Müsavət» hakimiyyət başında olduğu müddət ərzində respublikanın ərazi bütövlüyünü erməni təcavüzündən qoruyub saxlamağı məharətlə təşkil etmişdi. Qısa müddət ərzində yaratdığı 40 minlik nizami ordunun böyük bir hissəsini Ermənistanla sərhəd olan rayonlarda yerləşdirmişdi. Onlar ərazimizi şərəf və ləyaqətlə qoruyurdular. Buna görə də müsavət hakimiyyəti dövründə respublikamızda nə muxtar respublika, nə də muxtar vilayət var idi. Əvəzində sahəsi 114 min.kv. kilometr olan

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti var idi.

Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrinə həsr edilmiş Paris sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə hey'ətinə Əlimərdan bəy Topçubaşov başçılıq edirdi. Əlimərdan bəy Topçubaşovun istər Versaldan göndərdiyi məktublardan, istərsə də hələ İstambulda ikən ayrı-ayrı dövlətlərin nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlərdən aydın olur ki, Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi tanımaq işində hansı çətin addımlar atılıb. Uzun və gərgin diplomatik mübarizədən sonra nəhayət, 1920-ci il yanvarın 12-də Fransanın Xarici işlər nazirliyinin binasında təntənəli surətdə Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrinə çatdırılmışdı: «Bundan sonra Azərbaycan və Gürcüstan Cümhuriyyətlərinə müstəqil və özünəhakim dövlətlər kimi baxılacaqdır». Müttəfiq dövlətlərin Ali Şurasının 1920-ci il yanvarın 12-dəki iclasında Azərbaycan de fakto tanındı. Təəssüflər olsun ki, bu çox gec idi, ona görə də köməyi olmadı və 1920-ci aprelin 28-də Bakı üzdənirəq, «qızıl ordu» tərəfindən işğal edildi». Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti isə süqut etdirildi.

«Müsavət» partiyasının Azərbaycanın istiqlalı və dövlət quruculuğunda tarixi və əvəzedilməz rolu ölçüyəgəlməzdir. Hələ o vaxt 1919-cu il mayın 28-də İstiqlalın birinci ildönümünün qeyd edildiyi gün xalqa təbriklə müraciət edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə deyirdi: «Bu günkü gün, Müsavat ideyalarının təntənəsi günüdür. Yaradılan bütün hökumət kabinetlərində müsavətçilər ciddi rol oynamış, dövlətin vəzifələrini vicdanla yerinə yetirmişlər».

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində «Müsavət» partiyasının aparıcı rolu belə olmuşdur.

MAHAL MƏMMƏDLİ
tarix elmləri doktoru, professor.

XANMƏMMƏD İBRAHİMOV
tarix elmləri namizədi, dosent.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN XƏRİTƏSİ

1995-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının həyatında əlamətdar bir hadisə baş verdi. Onun sələfi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xəritəsi çap edildi. Xəritənin çap edilməsi ilə əlaqədar olaraq nakam respublikamızın ərazisi ilə ilk dəfə tanış olmaq imkanı yarandı.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təsdiq olunmuş bu ərazi-xəritəsi indi ilk dəfədir ki, işıq üzü görür. Bu xəritədə əks olunmuş ərazi İrəvan xanlığı və Borçalı sultanlığından başqa Şimali Azərbaycanın XIX əsrin axırlarından — 1923-cü ilə qədər mövcud olmuş ərazidir. 1920-1923-cü illərdə Sovet imperiyasının Azərbaycandan alıb Ermənistanə bəxşiş etdiyi Şimali Azərbaycan əraziləri də haqlı olaraq xəritəyə daxil edilmişdir. Məsələn, Zəngəzur mahalı üzrə — 452 min 466 hektar, Şərur-Dərələyəz mahalı üzrə - 213 min 797 hektar. Göyçə mahalı üzrə - 220 min 853 hektar, Qazax mahalı (Dilican) üzrə — 2.317 min 167 hektar ərazi indi Ermənistanın tərkibində olsa da, o zaman onlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin heç bir mübahisə doğurmayan qanunu ərazisi idi. 1953-cü ildə respublikamızın Biləsuvar rayonu ərazisindən İran dövlətinə verilmiş eni 4 km, uzunluğu isə 42 kilometr olan ərazi də öz sahibinə «qaytarılmışdır». Beləliklə, Sovet imperiyasının Azərbaycandan alıb Ermənistanə verdiyi 1 milyon 204 min 283 hektar ərazi xəritədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qanunu ərazisi kimi göstərilmişdir. Xəritədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sahəsi 9 milyon 845 min hektar həcmindədir. Həm də xəritədə ölkəmizin qədim sərhədləri öz əksini olduğu kimi tapır.

Xəritənin tərtibində 1890-cı ilə qədər İranda çap olunmuş Cənubi və Şimali Azərbaycanın ərazi təşkili xəritəsindən və əsrin əvvəllərində Rusiyada çap olunmuş hərbi-topoqrafik xəritələrdən istifadə edilmişdir. Artıq kütləvi şəkildə nəşr edilmiş həmin xəritə dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmışdır.

1889-cu ildə Peterburqda II Aleksandrın mətbəəsində çap edilmiş İrəvan, Zəngəzur, Göyçə mahallarını əks etdirən etnik xəritədə bu ərazilərdəki yaşayış məntəqələrinin adları, milli mənsubiyyəti və əhalinin etnik tərkibi olduğu kimi göstərilmişdir.

Məsələn, xəritənin verdiyi məlumatlara görə təkcə İrəvan mahalında 120 kəndin 58-i Azərbaycan türklərinin olmuş, bu mahalda yaşayan əhalinin 60 faizini onlar təşkil etmişlər. İrəvan quberniyasının ermənilər yaşayan kəndlərinin adları isə aşağıdakı kimi idi. Məsələn, Çubuqlu, Şahrüz, Qayçarıx, Babakişi, Fəruş, Yayğı, Karvansara və i.a. Yaxşı olardı ki, bundan sonra tərtib ediləcək xəritələrdə adqoyma zamanı tarixi adlar əsas götürülsün, gec də olsa bərpa edilsin, onlar qondarma adlar içərisində əriyib yox olmasınlar, yaddaşlardan isə silinməsinlər. Onsuz da millətimiz unutqan millətdir. Bunun üçün təkcə belə bir faktı demək kifayətdir ki, Ermənistandan köçüb gələnlərə irad tutanda ki, «gərək gəlməyəydiniz», dərhal «neyləyəydik, dərdin alım, torpaq erməni torpağıdır» cavabını verirlər. Beləliklə, erməni türkün torpağını türkcə «erməni torpağı» kimi qələmə verə bilmişdir, türk isə öz torpağını «erməni torpağı» kimi qəbul etmişdir. Bizim ən böyük faciəmiz də məhz elə bundan ibarətdir. Beləliklə, xəritədə XVIII-XIX əsrlərə aid olan sərhəd cizgiləri və təhrifləri dürtüldürülmüş, yurdumuzun müqəddəs ziyarətgahları - məscidlər və türbələr göstərilmiş və qədim coğrafi yerlərin ilk adları bərpa edilmişdir.

Xəritə ilə əlaqədar olaraq bir neçə maraqlı məqalə dərc edilmişdir. Məsələn, Vaqif Səfixanlının «Azərbaycan dövlətçiliyinin xəritə»sini tərtib edənlər Necə? («Azadlıq» qəzeti 11 aprel 1995), Sənubər Əkbərovanın «Həsən Həsənovun təşəbbüsü və Rafiq Məcidovun zəhməti ilə...» («Azərbaycan» qəzeti, 13 iyun 1994), və Qismət Yunusoğlunun «Xəritə xalqın tale məsələsidir» («Azərbaycan» qəzeti, 20 iyul 1994) məqalələrini qeyd etmək olar. Bizim paraqrafımız həmin məqalələr və xəritə əsasında hazırlanmışdır. Ona görə də həm xəritəni hazırlayanlara, həm də məqalə müəlliflərinə öz təşəkkürümüzü bildiririk.

Bütün bunlarla yanaşı xəritə haqqında bizim də öz fikirlərimiz vardır və onların şərhinə keçirik. Xəritənin müsbət tərəfləri ilə yanaşı bəzi tənqidəliq tərəfləri də vardır. Məsələn, birincisi, xəritə «Azərbaycan Respublikası (1918-1920)» adlanır. Halbuki, o, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xəritəsidir. Mə'lum olduğu kimi, Cümhuriyyətin 114 min kvadrat kilometrə qədər ərazisi var idi. E'tiraf edildiyi kimi, onun cəmi 90 min 845 kvadrat kilometrə daxil edilmişdir. Arzu edərdik ki, xəritənin növbəti nəşrində Cümhuriyyətin bütün ərazisi öz əksini tapsın. İkincisi, arzu edərdik ki, gələcəkdə bütöv Azərbaycan ərazisini və parçalanıb bölüşdürüldükdən sonra isə ayrılıqda «Şimali» və «Cənubi» Azərbaycanın xəritələri nəşr edilsin. Bütün bu üç anlayışa hansı ərazilərin daxil olduğu, Şimali və cənubi Azərbaycanda qurulmuş respublikamızın bu ərazilərin hansı hissələrinə nəzarət etdikləri göstərsin. Bu «Azərbaycan tarixi»

fənninin ali və orta məktəblərdə, habelə xüsusi ixtisas məktəblərində tədris edilməsinə, tələbə və şagirdlərin isə vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsinə çox böyük kömək olardı. E'tiraf edək ki, «Azərbaycan», «Şimali Azərbaycan», «Cənubi Azərbaycan», «Azərbaycan Demokratik Respublikası» və «Azərbaycan Respublikası» anlayışlarının haradan başlayıb harada qurtardığını millətimiz bilmir. Millətimiz bilmir ki, dünyanın hansı hissəsi ona mənsubdur. Bunu ona bildirməyin ən yaxşı əyani forması xəritədir, xəritəni tədris etməyin ən yaxşı forması isə «Azərbaycan tarixi» fənnidir. 1990-cı ildə şeytanın ayağını sındırıb Azərbaycan tarixi fənninin tədrisi ilə əlaqədar dövlət poqramı işlənilib hazırlanmışdı. Sonralar o da tərsinə çevrildi.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN GÖRKƏMLİ İCTİMAİ-SİYASİ XADİMLƏRİ

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1885-1955)

Müsavət partiyasının və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biridir. Gənc yaşlarından Bakıda gizli dərnəklərdə fəaliyyət göstərmişdir. 1904-ci ildən RSDFP Bakı komitəsi yanında «Hümmət» Sosial Demokratik qrupunun üzvü olmuşdur. Sonralar Sosial Demokrat hərəkatından uzaqlaşmışdır. 1905-1908-ci illərdə «Həyat», «Füyuzat», «İrşad», «Tərəqqi», «Təşəkkül», «Yoldaş» və s. qəzet və jurnallarda işləmiş və məqalələrlə çıxış etmişdir. 1908-1910-cu illərdə İranda inqilabi hərəkatın iştirakçısı, Tehranda «İrənikar» («Yeni İran») həftəlik qəzetinin nəşiri olmuşdur. Çar hökumətinin tələbi ilə İranı tərk etmiş, 1911-ci ildə İstanbula gəlmiş və burada «Gənc türklər»lə əlaqə yaratmışdır. 1913-cü ildə Bakıya qayıtmış, siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1914-1915-ci illərdə «İqbal», «Açıq söz» qəzetinin redaktoru olmuşdur.

1917-ci ildə Müsavatın 1-ci qurultayında partiyanın sədri seçilmiş, 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqaz Seyminin, Azərbaycanın Milli Şurasının və parlamentinin üzvü olmuşdur. Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Türkiyə, Almaniyaya, Polşa və Rumıniyada mühacirətdə yaşamışdır. 1939-cu ildə xaricdə müxtəlif jurnallar nəşr etmişdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinə qarşı düşmənçilik mövqeyində durmuş, Azərbaycan legionunun təşkilatçılarından olmuşdur. 1947-ci ildə Qərbi Almaniyadan Ankaraya qayıtmış, Müsavat mühacirətinə başçılıq etmişdir. 1955-ci ildə vəfat etmişdir. Ankara qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Əlimərdan bəy Topçubaşov (1862-1934)

Əlimərdan bəy Ələkbər oğlu Topçubaşov 1862-ci il mayın 4-də Tiflisdə anadan olmuşdur. Körpəlikdən atasını itirən Əlimərdan bir illik Tiflis gimnaziyasında təhsil almışdır. Öz zirəkliyi, bacarığı ilə seçilən kiçik Əlimərdan 1888-ci ildə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirir. Onun qabiliyyətini gören müdiriyyət təklif edir ki, universitetdə qalıb adlı-sanlı professor olmaq üçün xristian dinini qəbul etsin. Ancaq qeyrətli gənc Əlimərdan bu

təklifdən çox mə'yus olub, bu təklifi özü və xalqı üçün təhqir saymış, vətəninə qayıtmağı üstün tutmuşdur. O, böyük arzularla birbaşa Bakıya gəlir. Bakıda o, elə ilk günlərdən ədəbi mühitə qoşulur, ziyalılarla əlaqəyə girib ünsiyyət yaradır. Müəyyən bir vaxtdan sonra Azərbaycan mətbuatının yaradıcılarından olan Həsən bəy Zərdəbinin qızı Pəri xanımla ailə qurur. Elə bu vaxtdan da Əlimərdan bəy mətbuat aləminə daxil olub, mətbuatda çıxış etməyə başlayır.

Əlimərdan bəy özü hüquqşünas olsa da, xalqın milli oyanışında və mə'nəvi yüksəlişində mətbuatın rolunu düzgün görürdü. Odur ki, 1898-ci ildə böyük maarifsevər, milyonçu H.Z. Tağıyev «Kaspi» qəzetini mətbəəsilə birlikdə alıb, ona və Əhməd bəy Ağayevə təklif edəndə həvəslə razılaşıb və qəzetin redaktoru olur. Əlimərdan bəy Topçubaşov əsl ziyalı, bacarıqlı təşkilatçı olduğundan «Bakinskiy torqovo-promişlenniy listok» qəzetinin redaktorluğu da ona tapşırılmışdı. Eyni zamanda Bakı şəhər dumasının üzvü seçilmiş, ona sədrlik etmişdir. O, həm də qız gimnaziyasının, ticarət məktəbinin və şəhər məktəbinin himayədarları şurasının fəal üzvü kimi iş aparırdı. Hər işdə, hər yerdə bir amalı vardı: xalqın, millətin inkişafına və intibahına çalışmaq. Bu baxımdan onun 1905-ci ilin avqustunda Nijni-Novqorod yarmarkası günlərində «Qustav Struve» gəmisində keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlarının I qurultayındakı fəaliyyətini də yada salmaq lazımdır. Qurultay elə Əlimərdan bəyin özünün təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə keçirildi. Buraya Qafqaz (əsasən Gürcüstanın Borçalı, Tiflis ətrafı bölgələrindən, Ahıska türklərinin vətəni olan Adıgün, Aspinza, Axalsix, Axarkələk və s.) Türkünstan, Krım, Qazan, Ufa, Sibir və s. regionlardan çoxlu türk xalqlarının nümayəndələri, müsəlman ziyalıları gəlmişdi. Qurultayın keçirilməsində məqsəd mərkəzi Bakıda olmaqla «Ümumrusiya müsəlmanları ittifaqı» yaratmaq idi. Bu ittifaq bütün müsəlmanları imperializmə qarşı hazır olmağa çağırırdı. İttifaqın 1906-cı ildə Peterburqda gizli şəkildə çağırılan II qurultayı Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə həmin məsələ haqqında ayrıca Nizamnamə hazırlamışdı.

Ə. Topçubaşov Dövlət Dumasının üzvü kimi də xalqın mə'dəni, mə'nəvi yüksəlişinə xidmət edirdi. O, «Xalq azadlığı» partiyasının sol cinahından seçilmişdi və partiya adından Dövlət Dumasında müstəmləkə halına salınmış xalqlara məhəlli muxtariyyət alınmasına çalışırdı. 1905-1906-cı illərdə belə tələblə çıxış etmək böyük hünər idi. 1911-ci ildə «Türk ədəm mərkəziyyət-müsavət» partiyasının özülü qoyulanda da bu tələb irəli sürülmüşdü.

Ə. Topçubaşov rus çarizminin müstəmləkə siyasətinə qarşı mübariz kimi çıxış edirdi. Ona görə incidilir və izlənirdi. Onun adını «Zaqafqaziyada rus siyasətinə dair sənədlər» kitabında şübhəli

adamlar sırasına salmışdılar.

Ə.Topçubaşovun təşkilatçılıq bacarığı, bir ictimai-siyasi xadim, diplomat, qeyrətli Qafqaz türkü kimi hünəri 1918-ci ildə AXC qurulduqdan sonra bütün parlaqlığı ilə üzə çıxdı. O, bu dövrdə ölkədə M.Ə.Rəsulzadədən sonra ikinci dövlət xadimlərindən idi. O Cümhuriyyətin xarici işlər naziri olmuşdur. O, Türkiyədə Azərbaycanın rəsmi nümayəndəsi kimi də böyük işlər görmüşdür. «Azərbaycanın təşəkkülü» adlı kitabını da burada yazmışdır. O, Türkiyədə ola-ola 1918-ci ildə dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin sədri seçilmişdir.

Rus imperiyası quldurları Əlimərdanı vətəndən uzaqda — Fransa torpağında da dinc yaşayıb-yaratmağa qoymurdu. Əlimərdan bəy Topçubaşov yaşının 62 ili tamam olanda əbədiyyətə qovuşdu. Onun qəbri Parisin Sen-Deni qəsəbəsindəki qəbiristanlıqdadır. Arxivi də Paris şəhərindədir.

Fətəli xan Xoylu (1875-1920).

Fətəli xan Xoylu Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimidir. «Kadet» partiyasının üzvü olmuşdur. 1917-ci il fevral burjuva demokratik inqilabından sonra bitərəf olmuşdur. 1897-ci ildə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. 1907-ci ilədək Yelizavetpol, Kutaisi, Yekaterinodar dairə məhkəmələrində işləmişdir. 1907-ci ildə II Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir. 1907-1913-cü illərdə Yelizavetpol, 1913-1917-ci illərdə isə Bakı dairə məhkəmələrində vəkil işləmişdir. 1917-ci ilin noyabrından 1918-ci ilin mayına qədər Zaqafqaziya Komissarlığının Xalq Maarif komissarı olmuş, Zaqafqaziya Seyminin və müvəqqəti Azərbaycan Milli Şurasının üzvü seçilmişdir. 1918-ci ilin mayından 1919-cu il martın sonuna kimi «Müsavat» hökumətində Nazirlər Şurasının sədri, eyni zamanda Daxili işlər naziri və Ədliyyə naziri vəzifələrində işləmişdir. 1919-cu il dekabrın axırlarından — 1920-ci ilin mayına qədər Xarici işlər naziri vəzifələrində işləmiş və 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan parlamentinin üzvü olmuşdur.

Fətəli xan Xoylu Sovet hökumətinə düşmən münasibət bəsləmişdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra menşeviklərin hökmranlığı etdiyi Gürcüstana getmiş və orada daşnak-bolşevik agentləri tərəfindən öldürülmüşdür. 1920-ci il iyunun 23-də Fətəli xan Xoylunun ölümü münasibəti ilə «Qruziya» qəzetində nekroloq verilmişdir.

Əlibəy Hüseynzadə (1864-1940)

Yazıçı, jurnalist, müəllim, ictimai xadim və tərcüməçi idi. Qafqaz şeyxülislamı olan babası Axund Əhmədin himayəsində böyümüşdür. 1885-ci ildə Tiflisdə gimnaziyanı bitirmiş, Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsində oxumuş, bir müddət inqilabi tələbə hərəkatına qoşulmuşdur. 1895-ci ildə İstanbulda professor köməkçisi olmuş, tibbə dair əsərlər yazmışdır. Türkiyədə «İttihad və Tərəqqi» firqəsinin əsasını qoyanlardan və fəal xadimlərindən idi. 1904-cü ildən Bakıya gələn «Həyat» qəzetinin redaktorlarından biri, «Kaspi» qəzetinin müvəqqəti redaktoru, «Füyuzat» jurnalının redaktoru olmuşdur. 1908-ci ildə Bakıda «Səadət» xeyriyyə cəmiyyətinin məktəbində müdir işləmişdir. 1908-ci il Gənc Türklər inqilabından sonra Türkiyəyə qayıtmış, İstanbul Universitetinin professoru olmuşdur. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I türkoloji qurultayda iştirak etmişdir.

Əlibəy Hüseynzadə çarizmi, feodal-patriarxal geriliyi, Şərq istibdadını, ətaləti və dini mövhumatı tənqid edirdi. O, «Füyuzatçılar» ədəbi — fəlsəfi cərəyanının əsas nəzəriyyəçisi olmuşdur. Siyasət məsələlərində millətçi, islamçı, estetika sahəsində isə «sənət sənət üçündür» nəzəriyyəsi tərəfdarı idi. Fəaliyyətində «türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək» şüarına əsaslanırdı. Rəssam kimi də tanınmışdır. Mə'lum əsərlərində «Bibiheybət məscidinin görünüşü» tablosu, «Şeyxülislam» portreti (hər ikisi Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət muzeyindədir) və «Azərbaycanlı ailəsi» əsərləri həyatiliyi və bədiiyi ilə diqqəti cəlb edir.

Əhmədbəy Ağayev (1869-1939)

Parisdə hüquq məktəbini və Sarbonna universitetini bitirmişdir. Burada mühacirətdə olan gənc türklərlə yaxınlaşmışdır. 1894-cü ildə Azərbaycana qayıtmışdır. «İrşad», «Tərəqqi», «Kaspi» qəzetlərində ədəbi tənqidi və publisist məqalələrlə çıxış etmişdir. 1908-ci ildə İstambula köçmüş, «İttihad və tərəqqi» partiyasına daxil olmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda «Süleymaniyyə» kitabxanasının müdiri, «Türk yurdu» jurnalının redaktorlarından biri olmuşdur. İstanbul Universitetində rus dilində dərs demişdir. I Dünya Müharibəsi dövründə xilaskarlıq məqsədilə Cənubi Qafqaza gəlmiş Türkiyə ordusunda siyasi müşavir idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentin üzvü, sonra isə parlament sədrinin müavini olmuşdur.

1918-ci il I Dünya Müharibəsində Türkiyənin məğlubiyyətindən sonra «İttihad və tərəqqi» partiyasının rəhbəri ilə birlikdə ingilislər

tərəfindən Malta adasına sürgün edilmişdir. 1921-ci ildə sürgündən qayıtdıqdan sonra kamalçılara yaxınlaşmış, Ankarada mətbuat bürosuna müdir təyin edilmişdir. II və III Böyük millət məclisinə deputat seçilmişdir.

«Hakimiyyətçi-milliyə» qəzetinin baş redaktoru olmuşdur. Türkiyə respublika e'lan edildikdən sonra Atatürkün daxili və xarici siyasət xəttinin hazırlanmasında yaxından iştirak edir və Sovet-Türkiyə dostluğuna tərəfdar çıxırdı. «Difai» partiyasının rəhbərlərindən biri olmuşdur.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk addımlarından biri Osmanlı imperatorluğu ilə «Sülh və dostluq» müqaviləsi imzalamaqdan ibarət oldu. Bu müqavilə ilə Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk xarici dövlət oldu. Həyatla ölüm arasında mübarizə aparan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Osmanlı imperatorluğundan həyati əhəmiyyətə malik yardım aldı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, türk ordusunun xilaskarlıq rolunu «təcavüzkarlıq» və «işğalçılıq» kimi qələmə verən üzdənirəq tarixçilərimiz də olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin növbəti dəyərli addımlarından biri 1917-1918-ci illərdə Azərbaycanda erməni-bolşevik birliyi tərəfindən törədilmiş cinayətləri, soyqırımını cinayətini təhqiq edən Fövqəl'adə İstintaq Komissiyasının yaradılmasından ibarət oldu. Milli hökumət istintaq komissiyası yaradıb, ona birincisi, bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydə alınmasını; ikincisi, zorakılığın hansı şəraitdə törədilməsini və üçüncüsü, günahkarların və dəyən zərərin müəyyən edilməsini təhqiq etməyi vacib bildi.

1918-ci il 28 may tarixli İstiqlal Əqdnaməsinə görə tam hüquqlu müstəqil dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində millətdən, dinindən, ictimai vəziyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara siyasi hüquqlar verirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentli demokratik respublika üsul-idarəsi əsasında qurulmuşdu. Qanunverici hakimiyyət parlamentə, icraedici hakimiyyət isə hökumətə məxsus idi. Parlament çoxpartiyalı sistem üzərində qurulmuşdu.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın oldu ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də bütün Azərbaycan ərazisini əhatə etmirdi. Onda sual olunur, Azərbaycan ərazisi nə qədərdir və bu ərazi haradan başlayıb, harada qurtarır? Mə'lum olduğu kimi, bu suallara sovet imperiyası dövrünün heç bir ədəbiyyatında cavab verilmirdi. Bu heç onları tə'min etmirdi də. Müstəqillik dövrünün bə'zi ədəbiyyatlarının verdiyi mə'lumata görə isə Azərbaycan şimalda Dərbənddən başlayıb — cənubda Zəncana, Qəzvinə və Həmədana qədər, qərbdə isə Şərqi Anadoludan və Tiflisdən başlayıb — şərqdə Xəzər dənizinə qədər uzanıb gedən böyük bir sahəni əhatə edir. Rəqəmlərin dilinə çevirsək, Azərbaycanın ümumi sahəsi 410 min kvadrat kilometrəndən çoxdur. Bunun 280 min kvadrat kilometri və 30 milyon nəfərə qədər əhalisi Cənubi Azərbaycandadır. 130 min kvadrat kilometrə qədər sahəsi isə Şimali Azərbaycandadır. Lakin Şimali Azərbaycan özü ayrılıqda 4 yerə parçalanıb bölüşdürülmüşdür. Şimali Azərbaycanın

qərbində qeyri-qanuni erməni dövləti yaradılmışdır. 1918-ci ildə 9 min kvadrat kilometr Azərbaycan ərazisində yaradılmış bu dövlət indi 46 min kvadrat kilometr Azərbaycan ərazisinə nəzarət edir. Şimali Azərbaycanın bir hissəsi olan Dərbənd hələ də Rusiyanın, başqa bir hissəsi Borçalı isə Gürcüstanın tabeliyi altında qalır. Beləliklə, Azərbaycan Yer kürəsində yeganə ərazidir ki, parçalanıb 5 yerə bölüşdürülmüşdür. Təəssüflər olsun ki, ermənilər tərəfindən cəzalandırılıb, öz ucsuz-bucaqsız ərazisinin kiçik bir küncünə sıxışdırılmış Şimali Azərbaycan əhalisi, torpağı azad etmək üçün tədbirlər görmək əvəzinə hipnoz edilmiş kimi, çalib-oxuyur və oynayır, şadlıq və şənlik edir. Başa düşmək olmur ki, onlar nəyi bayram edirlər?

Bununla əlaqədar hikmətli bir rəvayət yada düşür. Rəvayətə görə şahların biri xoşu gəlmədiyi bir vilayətin əhalisini cəzalandırmaq qərarına gəlmişdi. Bununla əlaqədar vergi yığanları çağıraraq əmr edir ki, onlardan tez-tez vergi yığıb, əhvali-ruhiyyələrini də şaha çatdırınlar. Vergi yığanlar hər dəfə şaha çatdırırlar: «Şah sağ olsun, ağladılar, sızladılar, qarğadılar, lakin vergini yığıb verdilər». Şah əmr edir ki, «hələ varlarıdır, yenə yığsınlar». Axırda vergi yığanlar şahın yanına gəlib təəccüb dolu həyəcanla bildirlər: «Şah sağ olsun, bu dəfə getdik gördük ki, vilayətin bütün əhalisi çalib oynayır və oxuyur. Vergini də vermədilər». Şah razı halda gülümsəyir və əmr edir ki, «verginə dayandırın, daha heç nələri qalmayıb, müflisləşiblər». İndi ay Şimali Azərbaycan xalqı, sən nəyi bayram edirsən? Xalq torpaqları tanınır və dolanır. Onu da erməni əlindən alıb. Sən silaha sarılmaq əvəzinə, bayram edirsən, bəs sənənin torpağını kim azad edəcək?

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ciddi diplomatiya işləyib hazırlayırdı. Bu diplomatiyanın güşə daşını Türkiyə ilə dostluq və qardaşlıq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım münasibətləri təşkil edirdi. Gürcülərlə müqavilə bu diplomatiyada xüsusi rol oynayırdı. Şimali Qafqaz xalqları ilə bu diplomatiya elə qurulmuşdu ki, onların arasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə könüllü olaraq birləşmək hərəkatı başlanmışdı. Dağıstan hərəkatını buna misal göstərmək olar.

AXC devrildikdən sonra onu bərpa etmək üçün Azərbaycanda güclü xalq müqavimət hərəkatı başlamışdı. Məsələn, 1920-ci il mayın 25-31-də Gəncə şəhərində üsyan qaldırıldı. 10-12 min nəfərlik qüvvəsi olan üsyançılar sovet qarnizonunu tərksilah edib şəhərin xeyli hissəsini ələ keçirdilər. Onlar Gəncədə Sovet hakimiyyətinin devrildiyini e'lan etdilər və XI Qızıl Ordu hissələrinə qarşı hərbi əməliyyata başladılar. Azərbaycan İnkilab Komitəsinin və XI Qızıl Ordu hərbi İnkilab Şurasının əmri ilə Gəncəyə təcili əsgəri hissələr göndərildi. 8 min nəfərdən ibarət olan Qızıl Ordu hissələri üsyanı

qan dəryasında boğdular. Gəncədə yenidən Sovet hakimiyyəti quruldu. 1920-ci il iyunun 3-dən Gəncə Qəza Müvəqqəti İnkilab Komitəsi təşkil edildi və Sovet hökuməti fəaliyyətə başladı.

Bütün bunlara baxmayaraq, milli müqavimət hərəkatı davam edirdi və Azərbaycanın hər tərəfində qanlı hadisələr olurdu. Silahlı üsyanlar ölkədə daimi hal almışdı. Təkcə belə bir faktı demək kifayətdir ki, Azərbaycanda 52-dən artıq belə üsyan hadisələri qeydə alınmışdı. Bütün bunlar onu göstərirdi ki, AXC ürəklərdə özünə yer etmişdi. Xalq ondan ayrılmaq istəmirdi. Lakin fakt faktlığında qalırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrilmişdi. Artıq o, tarixə çevrilmişdi.

Azərbaycanın tarixi-coğrafi mövqeyi belə olmuşdur ki, o, Avropanın demokratik ideyalarından ciddi təsir almışdır. Ona görə ki, Azərbaycan Avropa ilə Asiya, şərq ilə qərb arasında körpü rolunu oynayır. Bununla birlikdə Avropa ideyaları Azərbaycana müxtəlif yollarla da çatdırılmışdır. Məsələn, Rusiya və birbaşa Bakı vasitəsilə də. Axı, Bakı Azərbaycanın modernləşmə ocağıdır və bu şəhər əsrin əvvəllərində az qala «kosmopolit» olmuşdur. Türkiyəni də yaddan çıxarmaq olmaz. Ona görə ki, hələ XIX əsrdə burada modernləşmə prosesi başlanmışdı və onun Azərbaycana nisbətən Türküstan (Orta Asiya) ilə əlaqələri zəif idi. Türkiyənin Qərbi Avropa ilə geniş əlaqələri və Avropa ən'ənələrinin təsiri üçün daim açıq olması da yollardan biri olmuşdur. Elə bunlara görə də hələ əsrin əvvəllərində Azərbaycanda demokratik hərəkat meydana gəldi. Bu hərəkat bir sıra siyasi partiyaların və o cümlədən «Müsavat» kimi partiyanın meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu partiya 1918-1920-ci illərdəki həqiqi demokratik ruhlu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qurdu. Ümumiyyətlə, bütün milli azlıqlar — hətta polyaklar və almanlar belə parlamentdə təmsil olunmuşdular. Beləliklə, azlıqda qalan xalqlarla demokratik siyasət — Azərbaycan xalqının tarixi ən'ənələrindən irəli gəlir.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı	4
Giriş	5
Azərbaycan istiqlalını mübəyyin əqdnamə	7
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı və gerbi	8
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət himni	9
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xəritəsi	10
QORXMAZ QULİYEV Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti	11
MAHAL MƏMMƏDLİ Mübahisəli ərazilərin milli mənafeyə uyğun həlli uğrunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bərişmaz mübarizəsi	14
HƏMİD FƏRRUXOV Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatları	22
KƏRİM KƏRİMOV Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti	27
İSLAM ZEYNALOV Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Ermənistan münasibətləri	30
MEHRİBAN ABBASOVA Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Şimali Qafqaz diplomatiyası	34
XATİRƏ HACIYEVA Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti	38

MAHAL MƏMMƏDLİ, TƏRLAN AĞAYEV Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə hey'əti Paris sülh konfransında	42
SEVDA ƏLİYEVA Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində vətəndaşlıq	45
RƏ'NA RƏCƏBOVA Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli təhsilə qayğısı	48
MAHAL MƏHƏMMƏDLİ, FƏRMAN ƏHMƏDOV Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin milli tariximizin tədrisinə münasibəti	51
AYBƏNİZ ƏSƏDOVA Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində «Müsavət» partiyasının aparıcı rolu	57
MAHAL MƏMMƏDLİ, XANMƏMMƏD İBRAHİMOV Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xəritəsi	61
SƏİDƏ HACIYEVA, QƏLƏNDƏR MUXTARLI Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin görkəmli ictimai-siyasi xadimləri	64
Nəticə	69

Rəssamı Taleh Məlik
Korrektoru Tərənə Ağadadaşova

İb № 6684

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi.

«Gənclik» nəşriyyatı. Bakı, Hüsü Hacıyev küç. 4.

«Əbilov, Zeynalov və oğulları» kompaniyasının
mətbəəsində çap olunub.

Yığılmağa verilmiş 28.07.98
Çapa imzalanmış 22.09.98.
Kağız formatı 84 x 108 1/32. Şerti ç.v. 3,78
Uçot nəşr v. 3,87. Tirajı 500. Sifariş 1
Müqavilə qiyməti ilə

**(Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)
(1998-ci il mayın 12-13-də 80 illik yubileyə həsr
edilmiş elmi-nəzəri konfransın materialları)**

Gənclik. Bakı. 1998.